

OSMANLI DÖNEMİ'NDE SARAYBOSNA YANGINLARI (1697-1878)

Aşkın Koyuncu*

Öz

Bu makalede Osmanlı kaynakları ışığında 1697-1878 yılları arasında Saraybosna'da yaşanan yangınlar incelenmiştir. Bu bağlamda yangınların sebepleri, ekonomik ve sosyal sonuçları, zararlarının giderilmesinde vakıfların rolü ve 1848 Ebniye Nizamnamesi kapsamında Saraybosna'da 1852 yılından sonra yapılan düzenlemeler ele alınmıştır. Makalede Tanzimat Dönemi'ne kadar Saraybosna'da yangınlara karşı kapsamlı tedbirler alınmadığı savunulmaktadır.

Osmanlı Dönemi'nde kurulan Saraybosna, bir Osmanlı kentinin bütün özelliklerine sahipti. Yangınlar, Osmanlı şehirlerinin başlarına gelebilecek en büyük felaketlerden biriydi. Binaların çoğunlukla ahşap malzemenen ve bitişik nizamda inşa edilmesi, sokakların darlığı, yangın söndürme teşkilatının olmayışı gibi etkenler yangınların yayılmasını kolaylaştırıyordu. Saraybosna'da 1697-1878 yılları arasında en az 15 büyük yangın yaşanmıştır. 1697, 1724, 1756, 1766, 1788, 1803, 1831, 1842, 1848 ve 1852'de meydana gelen yangınlar diğerlerine nispetle şehirde daha büyük tahribata yol açmıştır. Bilhassa 1697'de Avusturya istilası esnasında şehrin yakılması, Saraybosna'nın sosyal, ekonomik, kültürel ve demografik gelişimine büyük darbe vermiştir. Yangında şehirdeki 104 camiden 92'si yanmıştır. Saraybosna'da yangınlardan en çok Başçarşı ve civarı etkilenmiştir. 1852'deki yangından sonra Ebniye Nizamnamesi uygulamaya konularak Başçarşı ve çevresi yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca, sokakların genişletilmesine çalışılmış, yangınlara karşı Viyana'dan tulumbalar getirilmiş ve ahşap yerine kâgir yapılar inşası teşvik edilmiştir. Sebil'in bulunduğu Pazar Meydanı da 1866 yangınından sonra düzenlenmiştir. Saraybosna, Tanzimat Dönemi'nde kentsel reformlar tam olarak hayata geçirilemeden Avusturya-Macaristan hâkimiyetine girmiştir.

Anahtar kelimeler: Saraybosna, yangınlar, vakıflar, Başçarşı, Ebniye Nizamnamesi

* Doç.Dr., *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Terzioğlu Yerleşkesi, 17100, Çanakkale/Türkiye, askinkoyuncu@comu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6866-1249

Fire Disasters in Sarajevo during the Ottoman Period (1697-1878)

Abstract

In this article, based on the Ottoman sources, we examined the fires occurred in Sarajevo between 1697-1878. In this context, we investigated the reasons of frequent fires, their economic and social consequences, the role of foundations in compensating the damages of the fires and the regulations made in Sarajevo after 1852 within the scope of the 1848 Ebniye (Building) Regulation. The article argues that comprehensive measures were not taken against fires in Sarajevo until the Tanzimat Period.

Sarajevo, a city established during the Ottoman Era, had all the features of Ottoman cities. Fires were one of the biggest disasters that could have happened in Ottoman cities. The main factors that facilitated the spread of fires were that the buildings were mostly made of wooden material in an adjacent order, as well as the narrow streets and the absence of an organization to fight fires. There were at least 15 major fires in Sarajevo between the years of 1697 and 1878. In particular, the 1697, 1724, 1756, 1766, 1788, 1803, 1831, 1842, 1848 and 1852 fires caused greater destruction in the city relative to others. Especially the deliberate burning of the city during the Austrian invasion in 1697 inflicted a great blow to the social, economic, cultural and demographic development of Sarajevo, leading to the burning or destruction of 92 out of 104 mosques in the city. Baščaršija and its surroundings also suffered the greatest damage from fires in the city. After the 1852 fire, the Ebniye Regulation was put into effect in Sarajevo, leading to the reorganization of the Baščaršija district. In addition, efforts were made to enlarge the streets, fire pumps were brought from Vienna, and the construction of masonry building instead of wooden ones was encouraged. The Market Square, where the Sebilj is located, was reorganized after the fire of 1866. However, Sarajevo fell under the rule of Austria-Hungary before the reforms initiated in the field of urban planning during the Tanzimat Period could totally be implemented.

Keywords: Sarajevo, fires, waqfs, Baščaršija, Building Regulation of 1848

Giriş

Tarihin sessiz tanıkları olan şehirler, kimliklerini kurucularından ve üzerinde yaşayan toplumlardan ödünç alırlar. Tarihsel süreçte ona sahip olan halklar ve devletlerle birlikte zamanın icapları doğrultusunda sürekli yenilenir ve değişirler. Devletlerin din ve ideolojisi, toplumların sahip oldukları kültür ve medeniyet anlayışı, coğrafi konumu ve nüfus yapısı şehirlerin mimari çehresine, silüetine, alış-veriş ve ticaret mekânlarına, ibadethanelerine, binalarına, meskenlerine, sokaklarına, kaldırım taşlarına ve ruhuna nüfuz eder. Vakıf sistemine dayalı imaret-küllüye ve çarşı-bedesten merkezli inşa edilen, dar, dolambaçlı ve çıkmaz sokaklardan oluşan ve etnik-dini cemaatlerin cami, mescit, kilise ve havraların etrafında kümelenerek genellikle ayrı mahallelerde yaşadıkları Osmanlı şehirlerinin kendine mahsus bir

karakteri vardı.¹ Vakıflar, Osmanlı kentlerinin kurulup, gelişmesinde rol oynayan en önemli müesseselerin başında geliyordu.² Erken Osmanlı Dönemi'nden itibaren padişahların ve ümeranın fethedilen bölgelerde imar faaliyetlerine girişmesi, şehirciliğin gelişimi ve tebaanın din, eğitim, sosyal, ekonomik, sağlık vb. alanlardaki ihtiyaçlarının giderilmesi için vakıf eserler inşa etmesi yaygın bir durumdu. Bu bağlamda 15. yüzyılın ikinci yarısında İshakzâde Gazi İsa Bey tarafından Milačka (Miljacka) Nehri'nin iki yakasında inşa edilen vakıf eserlerinin çevresinde kurulan Saraybosna, doğuştan bir Osmanlı şehrinin bütün özelliklerini üzerinde toplamış ve bu kimliğini modern zamanlara kadar taşımayı büyük ölçüde başarmıştır.

Osmanlı Dönemi'nde yangınlar, düşman istilası bir tarafa depremler, seller ve salgın hastalıklarla birlikte şehirlerin başına gelebilecek en kötü felâketlerden biriydi. Ev ve dükkânların çoğunlukla ahşap malzemeden ve bitişik nizam tekniğiyle yapılması; dar, dolambaçlı yollar ve çıkmaz sokakların yaygınlığı; örgütlü itfaiye teşkilatının bulunmayışı veya yetersizliği İstanbul başta olmak üzere yangınların sebep olduğu tahribatın boyutlarını arttırıyordu.³ Profesyonel bir müdahale ekibinin olmaması yüzünden yangın söndürme çalışmaları askerler ve Müslim-Gayrimüslim ahalinin elbirliği ile ilkel yöntemlerle yapılıyordu. Zamanında müdahale edilmediği veya söndürülemediği takdirde yangının rüzgârın yönüne bağlı olarak birkaç saat sonra kendi mahallelerine ulaşması kaçınılmaz olduğundan herhangi bir yerde çıkan yangın bütün şehir ahalisini tedirgin ediyordu. Bu sebeple, yangınlar hangi mahalle veya muhitte çıktığına bakılmaksızın Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler arasında yardımlaşma ve dayanışma duygusunu arttırıyordu ve gönüllü olarak söndürme faaliyetine katılıyorlardı. Bir kısım ahali ise “yangından mal kaçırma” derdine düşüyordu. Tabiatıyla yangınlar Saraybosna için de en büyük felâketlerin başında geliyordu. Saraybosna tarihine yakından bakıldığında yangınların hayatın olağan bir

¹ Aşkın Koyuncu, “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 20, (2006), s. 207, 208; Aynı yazar, “Sofya’da Osmanlı Mimari Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, 4. Cilt, 1. Kısım: Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 114, 115.

² Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 11-13, Hatice Oruç, “Bosna Sancağında Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği”, *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyumu*, (Yay. Haz. Fahamettin Başar, Mehmet Kurtoglu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2013, s. 169; Adem Handžić, “Bosna’da XVI. Yüzyılda Kasabaların Gelişmesinin Bazı Özellikleri”, *IX. Türk Tarih Kongresi: Ankara 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 895, 896; Aynı yazar, “XVI. Yüzyılda Bosna’da Osmanlı Şehirlerinin Oluşumuna Bir Bakış”, *Bosna-Hersek*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, s. 15-18; Ahmet Köç, “Osmanlı Devleti’nde Devlet-Tekke İlişkisinin Önemli Bir Tanığı: Halveti Şeyhi Sofyalı Bâlî Efendi ve Vakıfları”, *Belleken*, LXXX/289, (Aralık 2016), s. 798; Aynı yazar, “Osmanlı Devleti’nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar”, *Vakıflar Dergisi*, S. 39, (2013), s. 103-104.

³ Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, *Osmanlı*, C. V, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 688.

parçası olduğu görülmektedir. Nitekim Hamdija Kreševljaković, 1480 ve 1879 yılları arasında Saraybosna'da yirmiden fazla büyük yangın olduğunu tespit etmiştir.⁴ Biz burada Saraybosna'nın tarihi ve kentsel gelişimini kısaca gözden geçirdikten sonra Saraybosnalı Molla Mustafa Başeski'nin (t. 1730?-1809) H.1170-1219 (1755/1756-1804/1805) yılları arasında şehirde meydana gelen olayları kaydettiği rûznâmesi,⁵ Hacı Hüseyinzâde Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'nin (Salih Efendi Hadžihusejinović Muvekkit) (1825-1888) *Povijest Bosne* (Tarih-i Bosna)⁶ adlı eseri ile Saraybosna Şeriye Sicilleri ve Osmanlı belgeleri ışığında 1697'de Prens Eugene'in emriyle şehrin yakılmasından 1878'de Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan yönetimine girmesine kadar olan süreçteki yangınları inceleyeceğiz. Ayrıca, Saraybosna'da yangınların yol açtığı tahribâtın boyutlarını, vakıfların yangınların zararlarının giderilmesindeki rolünü ve Tanzimat Dönemi'nde yangınları önlemeye yönelik tedbirler bağlamında 1848 yılında yürürlüğe konulan Ebniye Nizamnamesi⁷ kapsamında Saraybosna'da yapılan düzenlemeleri ortaya koymaya çalışacağız.

1. Saraybosna'nın Kuruluşu ve 15.-17. Yüzyıllarda Meydana Gelen Yangınlar

Saraybosna'nın kurucusu, 1430-1463 yıllarında Üsküp, 1464-1470 yıllarında ise Bosna'nın ikinci sancakbeyi olan Gazi İsa Bey'dir.⁸ Saraybosna'nın kurulduğu

-
- ⁴ Hamdija Kreševljaković, "Požari u Sarajevu do 1879 godine", *Kalendar "Islamski svijet"*, (1933/34.), str. 28-34, nakleden Rašid Hajdarević, "Prihodi i rashodi Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu za period 1248-1251. (1832.-1835.)", *Anali Gađi Husrev-Begove Biblioteke*, Kn. V-VI, (1978), str. 23.
- ⁵ *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, (Haz. Kerima Filan), Connectum, Saraybosna, 2011. Saraybosnalı Molla Mustafa'nın hayatı hakkında bkz. s. 13-15; Fatma Sel Turhan, "Molla Mustafa'nın İzinde 18. Yüzyılda Bosna'da Sosyal Hayat", *Avrasya Etüdüleri*, S. 48, (2015/2), s. 67, 68.
- ⁶ Muvakkit Hacı Hüseyinzâde Salih Sıdkı ve *Tarih-i Bosna* adlı eseri hakkında bkz. Hatice Oruç, "Tarih-i Bosna", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, (2002), ss. 215-221; Fehim Nametak, "Muvakkit, Sâlih Sıdkı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, 412-413.
- ⁷ Tanzimat Dönemi'nde şehircilik alanında meydana gelen değişimler, şehirlerin ıslahı ve yangınlara karşı alınan tedbirler hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. I, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul 1338, ss. 977-1219; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri II: Zokaklara Dair Nizamname", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 1, (1996), ss. 59-70; Aynı yazar, "Yerel Yönetim Metinleri V: Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 4, (1996), ss. 67-81; Zeynep Çelik, *Değişen İstanbul: 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 63-68; Kemalettin Kuzucu, "İstanbul Konut Mimarisinin Şekillenmesinde Yangınların Rolü: Ahşaptan Kâgire", *İstanbul*, S. 32, (2000), ss. 41-49; Hüseyin Özgür-Sedat Azaklı, "Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri", *Gađi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 3, S.1, (2001), ss. 153-172; Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839-1908)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII/2, (2006), ss. 149-180; Nihal Ekin Erkan, "Ebniye Nizamnamelerinden Şehir Planlama Teorisine Uzanan Yol: İstanbul'da Şehir Planlama", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 21, S. 4, (2012), ss. 1-14.
- ⁸ Hatice Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları*

yer, bugünkü Bendbaşı mevkiinde bulunan Brodec köyünün ekinliği olup Gazi İsa Bey tarafından köylülerden alınarak imar edilmiştir.⁹ Gazi İsa Bey, 1457'de Milačka Nehri'nin soluna Hünkâr Camisi ile bir zaviye, hamam ve imaret, nehrin üzerine bir köprü (Hünkâr Köprüsü) ve değirmen, nehrin karşısına da bir han (Kolobara Hanı), bedesten, kervansaray ve dükkânlar inşa ettirmiştir.¹⁰ Böylece, Gazi İsa Bey'in 1457-1462 yılları arasında inşa ettirdiği vakıf eserler Saraybosna'nın nüvesini teşkil etmiştir. Bosna'nın fethinden sonra sancak merkezi olan Saraybosna'nın tarihi kentsel gelişiminde Minnetzâde Mehmed Bey, Balı Bey, Ayas Paşa, Yakup Paşa, İskender Paşa ve oğlu Mustafa Paşa gibi sancakbeylerinin kurdukları vakıflar ve inşa ettirdikleri eserlerin önemli bir payı vardır.¹¹ Tipik bir Osmanlı şehri olarak gelişen Saraybosna'da 1528/1530'da 6 cami, 23 mescit, 1 medrese, 5 zaviye ve 3 hamam kaydedilmiştir.¹² Saraybosna, 1521-1541 yılları arasında üç defa Bosna sancakbeyi olan Gazi Hüsrev Bey döneminde kentsel gelişiminin en parlak dönemini yaşamıştır. Gazi Hüsrev Bey, kurduğu vakıf ve 1531-1537 yıllarında inşa ettirdiği cami, imaret, misafirhane, mektep, şadırvan, çeşmeler, medrese, hânkâh, kütüphane, bedesten gibi eserlerle şehrin ikinci bânisi olarak kabul edilmektedir. Vakfın yaşaması için Bosna Sancağı'nda Yayçe (Jajce) ve Teşne (Tešanj) nahiyeleri ile Paşa, Klis ve Pojega sancaklarındaki çeşitli emlakını ve gelir kaynaklarını tahsis etmiş; ayrıca yıllık 1/10 ribh (faiz) ile işletilmek üzere 900.000 akçeden fazla nakit para vakfetmiştir. Gazi Hüsrev Bey'in bizzat yaptırdığı eserlerin dışında, vakıftan

Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri, 18-23 Eylül 2006, Trabzon, Yay. Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun, KATÜ Yayınları, Trabzon, 2011, s. 391, 392; Aynı yazar, "Bosna Sancağında", s. 170, 171.

- ⁹ İlhan Şahin, "Osmanlı Döneminde Sarayova (Saraybosna)'nın Kuruluşu ve Yükselişi (1455-1561)", *Bosna-Hersek, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1992, s. 22; Aynı yazar, "Osmanlı Belgeleri Işığında Sarayova (Saraybosna)'nın Kuruluşu ile İlgili Yeni Tespitler", *Uluslararası Düünden Bugüne Bosna-Hersek ve Aliya İzzetbegović Sempozyum Bildirileri*, (Ed. Zekeriya Kurşun vd.), FSMVÜ, Gaziosmanpaşa Belediyesi, İstanbul, [2019], s. 47; Behiya Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", *Osmanlı*, Cilt V, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 595; Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 392; Aynı yazar, "Bosna Sancağında", s. 171; Muhammed Aruçi, "Saraybosna", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 129; Michael Ursinus, *Sarajevo, an Ottoman City of Many Names and Disputed History*, Max-Weber-Stiftung, Bonn, 2015, p. 16-20.
- ¹⁰ Mustafa Imamović, "Urban Development of Sarajevo during the Ottoman Rule", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Ankara, IV. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 1744; Aynı yazar, *Boşnakların Tarihi*, (Çev. Hüseyin Gül-Cenita Özgüner), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018, s. 127; Oruç, "Bosna Sancağında", s. 171; Aynı yazar, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 392, 393; Behiya Zlatar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012*, (Ed. Mehmet Kurtoğlu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 58; Aynı yazar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", s. 595;
- ¹¹ Oruç, "Bosna Sancağında", s. 172; Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", s. 596; Aynı yazar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", s. 58, 59.
- ¹² Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 393; Aynı yazar, "Bosna Sancağında", s. 172.

elde edilen gelirlerle saat kulesi, çifte hamam, muvakkithane, çeşmeler, su kanalları, Başçarşı'da kazançları vakfa ait olan onlarca dükkân, kervansaray (Taşlıhan/Han-ı Atık), Cedid Han (1808'den sonra Gül Han, Gül Ağa Hanı adıyla anılmıştır), diğer Cedid Han (Moriç Hanı, 1551) ve bir de hastane inşa edilmiştir.¹³ Zlatar, Saraybosna Çarşısı'nda kazançlarıyla Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nı geçindiren dükkân sayısının zamanla 200'ü geçtiğini belirtmektedir.¹⁴ Diğer taraftan, Saraybosna'da 16. yüzyıl ortalarında kırktan fazla olan vakıf sayısı 17. yüzyıl başlarında 100'ü geçmiştir.¹⁵ Bunların dışında Saraybosna'da 231 adet para vakfı kurulmuştur.¹⁶ 45 sokaktan oluşan Saraybosna Çarşısı'nın (Başçarşı) yapımı da 1554 yılında tamamlanmıştır.¹⁷ 16. yüzyılda Saraybosna Çarşısı'nda 80 farklı meslek icra ediliyordu ve esnaf ve zanaatçılık bakımından Anadolu kentlerinden farksızdı.¹⁸

Saraybosna, nüfus bakımından da tipik bir İslam şehri olarak yükselmiştir. İsa Bey'in vakıflarını kurduğu yerin yakınındaki Tornik (Torakovište) adlı pazar yerinde 1455'te 59 hane Gayrimüslim nüfus mevcuttu.¹⁹ Hünkâr Camii etrafında ilk Müslüman yerleşiminin başladığı Saraybosna'da 1468-1469'da 5 hane Müslüman ile 65 hane, 15 mücerred ve 5 bive Gayrimüslim kaydedilmiştir. 1485'te ise 42 Müslüman, 103 Gebran (Ortodoks) ve 8 Dubrovnikli (Katolik) aile yazılmıştır. 1516'da 15 Müslüman mahallesinde 883 hane, 366 mücerred ve 36 bive nüfusa karşılık, Cemaat-i Bazarganân-i Dubrovnik Mahallesi'nde 66 hane Katolik ile Mahalle-i Varoş-ı Saray'da 86 hane, 15 bive Ortodoks nüfus bulunuyordu. Buna göre 1516'da Saraybosna nüfusu 5.500'ü aşmıştır. Nüfusu hızla artmaya devam eden Saraybosna'da 1604'te 91 Müslüman, 2 Ortodoks, 1 Yahudi mahallesi yazılmış ve şehirde 3914 hane, 1492 mücerred Müslüman nüfusa karşılık 103 hane Ortodoks, 3 hane de Yahudi nüfus kaydedilmiştir.²⁰ Böylece şehrin nüfusu 21.500'ü geçmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısındaki tahrirlerde bahsedilmemiş olsa da Dubrovnikli Katolik tüccar nüfus *Latinlik* adı verilen mahallede yaşıyordu.²¹ Sefarad Yahudileri de 16. yüzyıl ortalarında Saraybosna'da iskân edilmeye

¹³ Hatice Oruç, "Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları", *Bellekten*, C. LXXIII, S. 268, (Aralık 2009), s. 645-667; Aynı yazar, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 394; Aynı yazar, "Bosna Sancağında", s. 172; Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", s. 596; Aynı yazar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", s. 59; Imamović, agm, s. 1746; M. Tayyib Okıç, "Gazi Husrev Beğ ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlave Edilmesine Dair Bir Vesika", *Necatî Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1968, s. 477, 478.

¹⁴ Zlatar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", s. 59.

¹⁵ Zlatar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", s. 60.

¹⁶ Oruç, "Bosna Sancağında", s. 172.

¹⁷ Imamović, *age*, s. 271.

¹⁸ Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", s. 598; Şahin, agm, s. 26-28.

¹⁹ Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 395.

²⁰ Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 395-409. Krş. Şahin, agm, s. 22, 23; Aynı yazar, "Osmanlı Belgeleri", s. 48, 49; Aruçi, agm, s. 129; Imamović, *age*, s. 231, 232.

²¹ A. Popovic, "Sarajevo", *The Encyclopaedia of Islam*, New ed., Vol. IX, Brill, Leiden, 1997, p. 30.

başlamıştır. 1565'te 10-15 hane dolayında oldukları tahmin edilen Yahudi nüfus, 1581'de 60 haneye çıkmıştır.²² Yahudilerin bir mahallede toplanmaları da yangınlarla ilişkili görünmektedir.

Saraybosna'da bilinen ilk yangın, şehrin daha kuruluş aşamasında 1480 yılında meydana gelmiştir. Despot Vuk Grgureviç Brankoviç, ordusu ile birlikte şehri yağmalamış ve ateşe vermiştir.²³ Kemurazâde Seyfeddin Fehmi Bey, 1560 yılında Zmay Despot Vuk Yayçanın'ın de şehri yağmalayıp ihrâk ettiğini ve bu yangında yanan Hünkâr Camisi'nin H. 973'te (1565-1566) kubbeli ve minaresi taştan olarak yeniden bina edildiğini aktarmıştır.²⁴ Semavi Eyice ise Gazi İsa Bey'in ahşap olarak yaptırdığı Hünkâr Camisi'nin H. 962-968 (1555-1561) yılları arasındaki bir eşkıya baskını sırasında yandığını ve H. 974'te (1566-67) kârgir olarak yeniden inşa edildiğini belirtmiştir.²⁵ Diğer taraftan, 16. yüzyıl ortalarında şehre yerleşen Yahudilerin birkaç kez şehirde yangın çıkmasına sebep oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim H. 1140-1141 (1727-29) tarihli Saraybosna Şeriye Sicilleri'ndeki bir kayda göre H. 989'da (1581) Rumeli Beylerbeyi Siyavuş Paşa'nın Saraybosna'da bulunduğu sırada ileri gelen Müslümanlar, birkaç mahallede dağınık halde yaşayan Yahudilerin "*adem-i takayyüdlerinden ekser def'alar aralarında harîke zuhur idegeldiği*"nden şikâyetle İslam mahallelerinden uzak bir yere iskân edilmelerini istemişlerdir. Bunun üzerine Siyavuş Paşa, hem Müslüman ahalinin talebini yerine getirmek hem de Yahudilerin gönlünü kırmamak için Yahudilere mahsus büyük bir han inşa ederek evlâdiyet üzere vakfetmiş, yanına da bir sinagog yapmalarına izin vermiştir.²⁶ Siyavuş Paşa Mirası (Siavuş-paşına daire) denilen 46 odalı ve iç avlulu bu han, Museviler tarafından İl Cortijo (Avlu), Müslümanlar tarafından Büyük Avlu/Velika Avliya ve Çıfuthâne (Yahudi Evi) olarak anılmıştır. Yahudilerin yaşadığı mahalle daha sonra Siyavuş Paşa Mahallesi veya Çıfuthâne olarak adlandırılmıştır.²⁷ 17. yüzyılda meydana gelen yangınlar hakkında pek fazla bilgi yoktur. 1616 yılından önce çıkan bir yangında Hristiyan Mahallesi ile birlikte Ortodoks kilisesi de yanmıştır. Bu sebeple Ortodoks ahalinin başvurusu üzerine Sultan I. Ahmed

²² Noel Malcolm, *Bosna*, (Türkçesi: Aşkın Karadağlı), Om Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 185, 453; Robert J. Donia, *Sarajevo: A Biography*, Hurst & Company, London, 2006, p. 15; Esther Berbassa-Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri (14-20. Yüzyıllar)*, (Çev. Ayşe Atasoy), 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 89, 90.

²³ Hamdija Kreševljaković, "Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu (Od 1480. do 1878.)", *Kalendar Napredak*, XVII, (1928), str. 148; Popovic, agm, s. 29.

²⁴ Kemurazâde Seyfeddin Fehmi bin Ali, "Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyenin Musavver Tarihi", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, Sene II, Cüz 12, 1 Şubat 1327 (1912), s. 775.

²⁵ Semavi Eyice, "Hünkâr Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, s. 486.

²⁶ *Saraybosna Şeriye Sicilleri*, No. 4, H. 1140-1141 (1727-1729), s. 85; Kreševljaković, agm, s. 148.

²⁷ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Izdanje Opštine Grada Sarajeva, Sarajevo, 1937, str. 64; Popovic, agm, s. 30; Malcolm, *age*, s. 186; Donia, *age*, s. 15.

1616'da kilisenin yeniden inşasına bir fermanla izin vermiştir.²⁸ 1640 yılında Saraybosna'da Ortodoks Mahallesi ve çarşıda çok sayıda dükkân yanmıştır. Rovinjli Pavle, ahalinin mallarını yangınlardan koruyabilmek için dükkânlarının altına mahzen inşa ettiklerini kaydetmiştir.²⁹ Bu durum 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ilk yarısında yaşanan yangınlardan dolayı Saraybosna ahalisinin olası yangınlara karşı aldığı tedbirlerden biri olarak değerlendirilmelidir. Diğer taraftan, 1656 senesinde de Saraybosna, Milačka Nehri'nin sağında bütün çarşığı küle çeviren büyük bir yangına maruz kalmıştır. Bu yangında Varoş'taki Ortodoks kilisesi ve Latinlik'teki Katolik şapeli de yanmıştır. Ortodoks kilisesi, 1658'de yeniden inşa edilmiştir.³⁰ Katolik kilisesi de bu sırada tamir edilmiş olmalıdır.

1661 yılında Saraybosna'yı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin tasvirleri önemlidir. Evliya Çelebi, şehir kethüdası defterine göre şehirde 92 Müslüman, 10 Sırp, Bulgar, Eflâk ve Latin ve 2 Yahudi mahallesi olmak üzere 104 mahalle olduğunu kaydetmiştir. Şehirde kârgir tahtânî ve fevkânî kiremitli ve şindire (şendere) tahtalar ile örtülü 17.000 mamur hane mevcuttu. Müslümanların 77'sinde cuma namazı kılınan 177 ibadethanesi (77 cami, 100 mescit, buka ve zaviye), birkaç medrese, 8 dârülkurrâ, 10 dârülhadis, 180 sıbyan mektebi, 47 tekke, 110'dan fazla çeşme, 300 sebilhane, 700 su kuyusu, 176 su değirmeni, 5 hamam, 3 kervansaray, 23 han, 8 mücerred hanı, 7 imaret ve Milačka Nehri üzerinde 7 köprü bulunuyordu. Sırp (Ortodoks) ve Latinlerin (Katolik) mamur, fakat küçücük birer kilisesi ile bir de sinagog vardı. Ancak çanlı manastır yoktu. Evliya Çelebi, çarşı ve bedestenlerle ilgili olarak da şehirde 1.080 dükkân bulunduğunu, çarşısının gayet güzel ve tertipli inşa edildiğini ve Halep ve Bursa'daki gibi kat kat örtülü olduğunu belirtmiştir. Fakat üzerlerinin kârgir olmayıp çarşının üstünün kalın direklerle örtüldüğünü kaydetmiştir. Keza cümle sokakların temiz ve kaldırımlı olduğunu, kârgir malzemeyle yapılmış şirin bir de bedesten bulunduğunu ifade etmiştir. Evliya Çelebi'ye göre Saraybosna'da Hint, Arap, Acem, Leh ve Çek malları bulmak mümkündü. Hatta yakın olması hasebiyle Venedik ve Dubrovnik'ten her türlü ticaret eşyası geliyordu. Çukacılar Çarşısı ile Kazzâzlar ve Kazancılar pazarları diğerlerine nispetle daha mamurdu.³¹ Evliya Çelebi, Saraybosna'da bulunduğu sırada bir de yangına tanık olmuş ve Kazancılar Çarşısı'nda çıkan yangını "*Hikmet-i Hudâ ol gece Kazgancılar çârsûsunda bir ibrâk-ı azîm olup niçe bin dükkân ve bânedânlar yandı.*" şeklinde kaydetmiştir.³² Evliya Çelebi'nin ifade ettiği rakamlar içinde özellikle hane sayısı abartılıdır. Buna karşılık, bir-iki katlı binaların çatılarının

²⁸ Skarić, *age*, s. 85.

²⁹ Kreševljaković, *agm*, s. 148; Skarić, *age*, s. 91.

³⁰ Skarić, *age*, s. 93, Ayrıca bkz. Popovic, *agm*, s. 30, 31.

³¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 208-213; Aruçi, *agm*, s. 129.

³² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 212.

kiremit ve şendere tahtalarla kaplı olduğunu belirtmesi önemlidir. Zira, Saraybosna'da çıkan yangınların büyümesine yol açan etkenlerden birisi aşağıda görüleceği üzere tahta çatı kaplamasıdır. Ayrıca, çarşıdaki dükkânların üzerinin ahşap direklerle örtülmesinin de yangınların sebep olduğu tahribatı arttırdığı söylenebilir.

2. 1697'den Tanzimat Dönemi'ne Kadar Saraybosna Yangınları

Saraybosna'nın bir vakıf şehri olarak tarihi ve kentsel gelişimi 17. yüzyıl sonuna kadar devam etti. Ancak şehrin talihi 1683-1699 Osmanlı-Kutsal İttifak Harpleri esnasında birdenbire değişti ve refah dönemi beklenmedik bir şekilde sona erdi. Saraybosna, Savoy Prensi Eugene komutasındaki Avusturya birlikleri tarafından 24 Ekim 1697'de istila edildi ve yağmalandıktan sonra ateşe verildi. Böylece, Saraybosna baştanbaşa yandı ve tarihinin en büyük felâketlerinden birine uğradı. Şehirdeki ahşap binaların çoğu küle döndü, taş binalar ise büyük zarar gördü.³³ Prens Eugene, savaş günlüğüne Saraybosna'da 120 cami bulunduğunu not etmişti. Ayrıca, şehrin yağmalandıktan sonra yakılmasını bizzat emretmesi dışında, Avusturya birlikleri tarafından çok sayıda Türk'ün öldürüldüğünü ve kadın ve çocukların esir edildiğini de kaydetmişti.³⁴

Olayın tanıklarından Abdullah Drnišli (Abdulah Drnišliya), Avusturya ordusunun 7 Rebiülâhîr 1109 (23 Ekim 1697) Çarşamba günü şehri kuşattığını, ertesi gün şehri ele geçirdiğini ve ikinci üzeri cami, mescit ve diğer yapıları, özellikle büyük binaları ateşe verdiklerini ve her şeyi yaktıklarını not etmiştir. Keza, Şeyh Osman Şağliya, bu yangından sonra Saraybosna Müslümanlarının yüzlerini Allah'a döndüğü cami ve mescitlerin kimsesiz kaldığını kaydetmiştir.³⁵ İşgal ve yangına tanıklık eden Saraybosnalı anonim bir şair İslam eserlerine ve Müslümanlara yapılan bilinçli saldırı ve tahkirâtı şöyle ifade etmiştir: “*Avusturya kâfirleri orduları ile geldiler, kütapları ve camileri yaktılar, mibrapları yaktılar, güzel şehir-i Saraybosna'yı baştan başa tahrip ettiler. İnsanları koyun gibi sürdüler, gözlerinden kanlı yaşlar akattılar, pek çoğunu esir ettiler ve mahvettiler, cennetten çıkma güzel yüzlerini ne güneşin ne de ayın gördüğü genç kızları başı açık yalın ayak mutlu hayatlarından kopardılar, krala hediye olarak sundular. Kâfir geldi, bütün yiyecek ve eşyalara el koydu, on bin esir ağladı...*”³⁶ Ayrıca, anonim şaire göre felaketin boyutları korkunçtu: “*Çok sayıda kişi korku ve panikten firar etmişti. İşgalciler yaşlı, hasta, bitkin, kadın ve çocukları esir etmişti. Binlerce kişi öldürülmüştü... Memleket tahrip edildikten başka yiyecek, kıymetli her türlü mal ve eşya yağmalanmıştı. Açlık, sefalet ve katlık kol*

³³ Donia, *age*, s. 24; Andrés Riedlmayer, “Convivencia under Fire: Genocide and Book-burning in Bosnia”, *ICSL- Godišnjak Međunarodnog Susreta Bibliotekara Slavista u Sarajevu*, No. 1, (2005), p. 31,32.

³⁴ Riedlmayer, *agm*, s. 32.

³⁵ Fadil Ademović, *Princ Kalikuća u Sarajevu (Provola Eugena Savojskog u Bosnu 1697.)*, Biblioteka Civis, Sarajevo, 1997, s. 197.

³⁶ Ademović, *age*, s. 194; Donia, *age*, s. 24; Riedlmayer, *agm*, s. 32.

geziyordu. Hayatta kalan herkes eşitlenmiş, zengin ve fakir ayrımı ortadan kalkmıştı. Malının hesabını bilmeyenler kuru ekmeğe muhtaç olmuştu..."³⁷

Avusturya istilası ve şehrin ateşe verilmesi Saraybosna nüfusuna ve ekonomisine büyük bir darbe vurdu. Hamdija Kreševljaković, Bosna Valisi Halil Paşa'nın 1700 yılında İstanbul'a gönderdiği bir rapora göre istila sırasında şehirdeki 104 camiden 92'sinin yandığını veyahut yıkıldığını ve vakıfların tahrip edildiğini aktarmıştır. Ayrıca, camilerle birlikte çevrelerindeki mahallelerin ve çarşının da yandığını ve şehrin kül yığına döndüğünü belirtmiştir.³⁸ Avdo Sućeska, istilanın Saraybosna'yı harabeye çevirdiğini, şehrin yağmalandığını ve gelişmesine sekte vurduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte, bu felâketin en çok vakıflara ve vakıf mallarına zarar verdiğini ve ahaliye kredi sağlayan para vakıflarının tamamen yok olduğunu aktarmıştır. Hatta, Gazi Hüsrev Bey'in kurduğu para vakfına da bizzat Prens Eugene tarafından el konulduğunu kaydetmiştir.³⁹ Prens Eugene, Gazi Hüsrev Bey İmareti'nin kazanlarını bile alıp götürmüştür.⁴⁰ Vladislav Skarić, yangından ancak birkaç caminin kurtulabildiğini, Avusturyalıların Ortodoks kilisesini de yağmaladıklarını, Katolik kilisesinin de yandığını, yakalanan Müslüman ve Yahudilerin esir edildiğini, Ortodoks ve Katolik ahalinin ise Sava Nehri'nin diğer tarafına iskân edildiğini, bunların bir kısmının daha sonra geri döndüğünü kaydetmiştir. Bunun yanı sıra, mahkeme binası ile birlikte 16. ve 17. yüzyıla ait kadı sicillerinin küle döndüğünü; ancak birkaçının kurtulabildiğini ifade etmiştir.⁴¹ Keza, havra da bu yangından kurtulamamıştır. Diğer taraftan yangında, zengin kültürel birikim de yok olmuştu. Örneğin, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi ile birlikte kütüphanenin ilk nüvesini teşkil eden yazma eserlerin çoğu yanmıştır.⁴² Ademović de yangında şeriye sicilleri, ferman, buyruldu, mahzar, vakfiye, muafnâme gibi evrakın, yazma eserlerin ve kroniklerin küle döndüğünü, para vakıflarının yok olduğunu, ticarî faaliyetlerin durduğunu, esnaf ve zanaatçılığın çöktüğünü ve dükkânların yandığını belirtmiştir. Ayrıca, Gazi Hüsrev Bey'in yaptırdığı cami, medrese, hamam ve Taşlıhan'dan başka sayısız vakıf eserinin zarar gördüğünü ve vakıfların kendisini toparlamasının onlarca yıl sürdüğünü aktarmıştır.⁴³

³⁷ Ademović, *age*, s. 191.

³⁸ Kreševljaković, *agm*, s. 149; Oruç, "Bosna Sancağında", s. 173.

³⁹ Oruç, "Bosna Sancağında", s. 173.

⁴⁰ Okıç, *agm*, s. 485; Ademović, *age*, s. 197.

⁴¹ Skarić, *age*, s. 113. Yuzo Nagata ve Maçiko Nagata'nın yayınladığı Saraybosna Şeriye Sicilleri listesinde 18. yüzyıl öncesinde H. 959 (1552) ve H. 972 (1564-65) yıllarına ait yalnızca iki adet sicil mevcuttur. Günümüze ulaşan Saraybosna Şeriye Sicilleri hakkında bkz. Yuzo Nagata- Maçiko Nagata, "Saraybosna Şeriye Sicilleri Üzerinde Bir İnceleme", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 698.

⁴² Okıç, *agm*, s. 473.

⁴³ Ademović, *age*, s. 195.

Bosna Valisi Köse Halil Paşa'nın emriyle istiladan sonra dini binalarda meydana gelen zararı tespit etmek için bir komisyon kurulmuştur. Kâtip Zeynel Faiyî fakirliğe rağmen halkın kendi çabalarıyla din ve eğitim kurumlarını tamir etmeye çalıştığını ve 104 camiden 70'inin günde bir kez namaz kılınabilecek duruma kavuşturulduğunu rapor etmiştir. Ayrıca, cami ve mescitlerin durumlarını tek tek belirtmiş ve 1698 yılı başlarında onarımına başlanan yapıları sıralamıştır. Her ne kadar, cami, mescit, medrese, tekke vs. eserlerin bir kısmının tamirine başlanmış ise de vakıf gelirlerinden mahrum kalındığı için görevlilere maaş ödenemediğini bildirmiştir. Bu sebeple maaşların devlet tarafından ödenmesi talep edilmiştir.⁴⁴ Bosnalı molla, şair ve 1700-1702 yıllarında Saraybosna kadısı olan Uziçeli Sabit Alaüddin de Saraybosna ahalisinin açlık, kıtlık, sefalet ve salgınlarla mücadelesine tanıklık etmiş ve yangının zararlarının giderilmesine, halkın gündelik hayattaki problemlerine ve suüstimallere dair notlar tutmuştur.⁴⁵

Saraybosna'nın ilk planlı yapısı olan ve Ebulfeth Sultan Mehmed Camii adıyla da bilinen Hünkâr Camii'nin yanan ve yıkılan mahallerinin onarımı için Bosna cizyesinden Bosna Valisi Vezir Halil Paşa'ya 30 Ağustos 1700 tarihinde 2.300 kuruş tahsis edilmiştir.⁴⁶ Muhammed Enveri Kadić (1855-1931), Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'nin *Tarih-i Bosna* adlı eserini istinsah ederken, Halil Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği 1700 yılına ait rapora istinaden henüz tamirine başlanmamış 46 cami ve 52 mescit olduğu bilgisini esere eklemiştir.⁴⁷ Halil Paşa'nın başvurusu üzerine yanmış olan ve Saraybosna ahalisine *tekâlif-i örfiye* ve *şakka* muafiyeti bahşeden 1572 tarihli muafnâme 3 Rebiülâhir 1113'te (7 Eylül 1701) Sultan II. Ahmed tarafından yenilenmiştir.⁴⁸ Kreşevljaković, Saraybosna ahalisinin 1706'da İstanbul'a takdim ettikleri bir arzuhalde ancak 14 caminin vakıflar sayesinde finanse edilebildiğini belirttiklerini, diğerleri için İstanbul'dan yardım istediklerini aktarmıştır. Keza, 23 caminin onarıldığını, 30'unun yardıma muhtaç olduğunu, bunların bir kısmının tamir bir kısmının ise müceddeden inşa edildiğini belirttiklerini, ama 27'sinin onarımı için Babıali'den yardım istemeye bile cesaret edemediklerini kaydetmiştir.⁴⁹

Diğer taraftan, yangınlarda yanan Gayrimüslim mabetlerinin onarılabilmesi için öncelikle şer'î prosedürün yerine getirilmesi gerekiyordu.⁵⁰ 1697'deki istila ve

⁴⁴ Ademović, *age*, s. 196, 197.

⁴⁵ Ademović, *age*, s. 198.

⁴⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin-Evkaf (İE.EV), No. 32/3679, 15 Rebiülevvel 1112 (30 Ağustos 1700).

⁴⁷ Salih Efendi Hadžihusejinović Muvakkit, *Povijest Bosne*, Kn. I, (prevodioci Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako), El-Kalem, Sarajevo, 1999, s. 434-439.

⁴⁸ Ademović, *age*, s. 193.

⁴⁹ Kreşevljaković, *agm*, s. 149.

⁵⁰ Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim mabetlerinin hukuki statüsü, inşa ve tamir süreci hakkında bkz. Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyâsetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise

büyük yangından sonra Saraybosna Ortodokslarının kilisenin tamiri için kadı vasıtası ile yaptıkları başvuru üzerine konu Divân-ı Hümâyûn'da görüşülmüş ve 2-11 Ocak 1700'de kilisenin yeniden inşası için Saraybosna kadısına hitaben bir ferman gönderilmiştir.⁵¹ Bu sırada havranın da yeniden inşasına izin verilmiş olmalıdır. Buna karşılık, Skarić, 1697'deki büyük yangında yanan Latin kilisesinin arsasının boş kaldığını, *Crkvinina* (Kiliselik) denilen araziye 1727'de rahiplerin çocukları eğitmesi için bir okul yapıldığını ve Katolik kilisesinin ancak 1854 yılında yeniden inşa edildiğini belirtmiştir.⁵² Buradan hareketle Osmanlı yönetiminin şehrin Katolik Avusturya ordusu tarafından yakılması sebebiyle Katolik kilisesinin tamarine izin vermediği sonucu çıkarılabilir.

1697 istilası ve yangınının şehirde yol açtığı felaketin etkileri uzun süre giderilemedi. İstila sırasında yanan vakıf eserlerinin bir kısmı yine vakıflar sayesinde ihya edilmeye çalışılmıştır.⁵³ Aşağıda görüleceği üzere Gazi Hüsrev Bey Vakfı gibi güçlü vakıflar gerek 1697 yangınının etkilerini gerekse daha sonraki yangınların yol açtığı tahribatı diğerlerine nispetle daha çabuk atlatmayı başarmışlardır. Ancak, yangının zararlarının telafisi uzun sürmüş ve bazı eserlerin yeniden inşası ve ihyası 70-80 yıl sonra mümkün olabilmiş,⁵⁴ bazıları ise yok olup gitmiştir. Bu yangından sonra Saraybosna'nın bir daha eski ihtişamına dönemediği konusunda pek çok tarihçi hemfikirlerdir.⁵⁵ Diğer taraftan, Bosna Eyaleti'nin merkezi 1699'da Travnik'e taşınacak ve 1851 yılına kadar Bosna valileri Travnik'te ikamet edeceklerdir.⁵⁶ Saraybosna'nın eski nüfus ve zenginliğini yakalayabilmesi 20. yüzyıl başlarını bulacaktır.⁵⁷ Büyük yangına tekrar dönersek, afetten sonra çarşı ve ticaret hayatı ağır aksak da olsa eski haline kavuşmuştur. Ancak, mütevazı vakıflar çabuk toparlanamamış ve bazı vakıf eserleri uzun yıllar âtl vaziyette kalmıştır. Mesela, 1697 yılındaki yangında yıkılan Duracık Hacı Ahmed Camii, 1752-1753 yılında

"Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (Ed. Azmi Özcan), Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 255-266; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 12, S. 16, (Bahar 2014), ss.35-87.

⁵¹ BOA, Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), No. 111, Hüküm 746, Evâsıt-ı Receb 1111 (11 Ocak 1700).

⁵² Skarić, *age*, s. 113, 117, 127.

⁵³ Oruç, "Bosna Sancağında", s. 173.

⁵⁴ Hatice Oruç, "Saraybosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl İlk Yarısı)", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012*, (Ed. Mehmet Kurtoglu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 73-83; Aynı yazar, "Bosna Sancağında", s. 173.

⁵⁵ Kreševljaković, *agm*, s. 149; Fehim Nametak, "Boşnak Mehmed Meyli ve Manzum Tarihleri", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt 5, No. 9, (2012), s. 39.

⁵⁶ Aruçi, *agm*, s. 129; Donia, *age*, s. 25.

⁵⁷ Donia, *age*, s. 24.

Bosna Valisi Kukaviça Mehmed Paşa tarafından yeniden inşa edilmiştir.⁵⁸ Hoca Kemâl/Kemâleddin Camii'ni ise Bosna valisi Muhsinzâde Mehmed Paşa 1761-1763'teki ilk valiliği sırasında temelinden itibaren yaptırıp ihya etmiştir. Mehmed Paşa, cami vakfına 500 kuruş da nakit para vakfetmiştir.⁵⁹ Bunun yanı sıra, Tokmazzade Mahallesi'nde bulunan mescit de 1697'de yandıktan sonra ancak 1763 yılında El-Hâc Ömer tarafından bina ve ihya edilmiştir.⁶⁰ Keza, "istilâ-yı keferede" "barîk-i 'aşîmde muhterik" olan, Şeyh Mağribî Camii de bundan 70 yıl sonra 1767'de Hatice binti El-Hâc İbrâhîm adlı bir hayırsever tarafından müceddeden inşa edilmiştir. Hatice Hanım ayrıca, caminin bakım ve sair masrafları için nakit para da vakfetmiştir.⁶¹ Kadı Balı Efendi Mahallesi'ndeki mescit de 1697'de yandıktan sonra seksen yıl hatipsiz kaldığından cuma ve bayram namazları kılınmamıştır. Mahalle ahâlisinin başvurusu üzerine "müceddeden" minber konularak 1773'te bir hatip tayin edilmiş ve camiye dönüştürülmüştür.⁶² El-Hâc İsa Mahallesi'nde bulunan mescit de 1697'de yandıktan sonra ancak 1779 yılında Çukacı El-Hâc Ali Efendi tarafından yeniden inşa ettirilmiş ve I. Abdülhamid'in izniyle minber konularak camiye dönüştürülmüştür.⁶³ 1697 yangınında zarar gören tekkelerden biri olan Kadiri tarikatına ait Hacı Sinan Tekkesi, 1708-1709'da Karayılan Ali Paşa tarafından tamir ettirilmiştir.⁶⁴ İskender Paşa Zaviyesi de 1697'de yandıktan sonra vakfın kaynakları sayesinde yeniden inşa edilmiştir.⁶⁵ Buna karşılık, Şeyh Kaimî Tekkesi, 1762 yılında Bosna kadısı Zihni Efendi tarafından tamir ettirilmiştir.⁶⁶ Saraybosna'daki en eski eserlerden biri olan Gazi İsa Bey'in yaptırdığı tekke (mevlevihane) de 1697 yangınında küle dönmüş ve seksen beş yıl harap vaziyette kaldıktan sonra ancak tamir edilebilmiştir. Molla Mustafa, H.1196 (1782) yılında mevlevihanenin inşasına başladığını günlüğüne kaydetmiştir. Tecdid kitabesi de tekkenin 1782'de yenilendiğini doğrulamaktadır.⁶⁷

1697'deki istila ve büyük yangının tahribatını uzun süre üzerinden atamayan Saraybosna halkı ve ekonomisi, 18. yüzyılda da sık sık meydana gelen yangınlardan dolayı büyük zarar görmüştür. Enes Pelidiya, 18. yüzyıl boyunca yalnızca Saraybosna Çarşısı'nda 12 büyük yangın meydana geldiğini, özellikle 1724'tekin

⁵⁸ Nametak, "Boşnak Mehmed Meyli", s. 41, 42.

⁵⁹ Oruç, "Saraybosna Vakıfları", s. 73.

⁶⁰ Oruç, "Saraybosna Vakıfları", s. 79; Nametak, "Boşnak Mehmed Meyli", s. 41.

⁶¹ Oruç, "Saraybosna Vakıfları", s. 76; Aynı yazar, "Bosna Sancağında", s. 173.

⁶² Oruç, "Saraybosna Vakıfları", s. 80.

⁶³ Oruç, "Saraybosna Vakıfları", s. 76.

⁶⁴ Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 324, 325.

⁶⁵ İzeti, *age*, s. 167.

⁶⁶ İzeti, *age*, s. 170.

⁶⁷ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 161, v. 40b; İzeti, *age*, s. 151, 152.

etkili olduğunu ve ticarî binaların birçoğunun yandığını belirtmiştir.⁶⁸ Ancak, Gayrimüslim mabetlerinin onarımı için yapılan başvurular dışında bu yangının detayları hakkında bilgi yoktur. Bu yangın Başçarşı dışında Varoş Mahallesi ve Siyavuş Paşa Mahallesi'nde de etkili olmuş ve Ortodoks kilisesi ve havranın da yanmasına yol açmıştır. Molla Mustafa, Gazi Hüsrev Bey zamanından beri çıtlı (ahşap) olan kilisenin, H. 1140 senesinde (1727-1728) kalenin yenilenmesi esnasında Bosna Valisi Gazi Bosnevî Ahmed Paşa'nın verdiği izin ve kale dülgerlerini tayin etmesi ile taştan yapıldığını belirtmiştir.⁶⁹ Popovic de Ortodoks kilisesinin 1730'da temelinden inşa edildiğini ifade etmiştir.⁷⁰ Diğer taraftan, Yahudilerin yaptığı başvuru üzerine H.1142 yılı Şaban ayında (19 Şubat-20 Mart 1730) havranın eski haline iade ve tamiri için bir fermanla izin verilmiştir.⁷¹

Popovic, 18. yüzyılda 1721, 1724, 1731, 1748, 1766, 1769, 1773, 1776, 1788 ve 1797'de yaşanan on yangından her birinin şehirde değişik ölçülerde yıkıma sebep olduğundan bahsetmiştir.⁷² Kreševljaković de yedisi 18., ikisi 19. yüzyılda meydana gelen dokuz yangına işaret eder. Bazıları Popovic'in belirttikleriyle örtüşen yangınlar 1724, 1759, 1766, 1769, 1776, 1780, 1788, 1831 ve 1852 yıllarındadır. Yazar, özellikle son üç yangının çarşıda büyük hasara yol açtığını ve aşağıda görüleceği üzere 1852'deki yangından sonra yapılan düzenlemelerle Başçarşı'nın günümüzdeki şeklini aldığını belirtmiştir.⁷³

Molla Mustafa'nın mecmuası incelendiğinde, yangınların salgın hastalıklar ve sel felâketleri ile birlikte Saraybosna'da gündelik hayatın rutinleri (vaka-i adiyе) arasında yer aldığı ve şehirde çok sık yangın zuhur ettiği görülmektedir. Molla Mustafa'nın kaydettiğine göre Çıfuthâne 1748, 1756 ve 1788 yangınlarında harap olmuştur. Bunun yanı sıra, 1 Ramazan 1172'de (28 Nisan 1759) Zer-gerân (Kuyumcular) Çarşısı'nda yangın çıkmıştır.⁷⁴ 3 Aralık 1766'da ise geceleyin zuhur eden bir yangında Cedid Hanı (Gül Ağa Hanı/Gül Han), Terziler Çarşısı (Abacılık) ve Saraçlar Çarşısı (Saraçi) malları ile birlikte yanmış ve yangın büyük hasar ve ziyana sebep olmuştur.⁷⁵ Muvakkit Salih Sıdkı da 1748'de Yahudi Mahallesi'nin, 1749'da Gazi Hüsrev Bey Hânkâhı'nın yandığını, 2 Ocak 1756'da çıkan büyük yangında ise hânkâhın bir kez daha yandığını belirtmiştir. Keza, 3

⁶⁸ Enes Pelidiya, "Saraybosna'da XVIII. Yüzyılda Ekonomik Durum", (Çev. Cemile Tekin), *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 18, (2014), s. 59.

⁶⁹ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 212, v. 146a; Hadžihusejinović, *age*, I, s. 476

⁷⁰ Popovic, *agm*, s. 30, 31.

⁷¹ BOA, Cevdet-Adliye (C.ADL), No. 87/5203, 1 Zilhicce 1207 (10 Temmuz 1793).

⁷² Popovic, *agm*, s. 31.

⁷³ Kreševljaković, *agm*, s. 150. Yazar, son iki yangının tarihini sehven 1832 ve 1851 olarak göstermiştir.

⁷⁴ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 70,71, v. 6a.

⁷⁵ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 78, v. 8b; Skarić, *age*, s. 127; Sel Turhan, *agm*, s. 80. Ayrıca bkz. Okiç, *agm*, s. 477.

Aralık 1766'da Cedid Han'ın temeline kadar yandığını ve çarşının geri kalanının da küle döndüğünü aktarmıştır.⁷⁶ 1 Ramazan 1183'te (29 Aralık 1769) İmaret Çarşısı'nda yangın çıkmıştır.⁷⁷ 26 Ramazan 1184'te ise (13 Ocak 1771) Varoş'taki Ortodoks kilisesinin karşısında bulunan ekmekçi dükkânı yanmıştır.⁷⁸ 1 Zilhicce 1184'te (18 Mart 1771) bu kez Vratnik Mahallesi'nde yangın zuhur etmiştir.⁷⁹ Üç hafta sonra 24 Zilhicce 1184'te (10 Nisan 1771) Hümçariye Hamamı'nın (Hünkâriye/Hünkâr Hamamı) üst yanında altı ila on büyük ev yanmıştır.⁸⁰ 20 Recep 1186'da (17 Ekim 1772) Mineci Hanı (Kalaycılar Hanı) ve Milačka Nehri tarafında Frenklik (Latin) Köprüsü'ne kadar olan bölge ile karşısı, yani Frenklik Köprüsü'nden Hünkâr Köprüsü'ne dek Milačka Nehri boyunca Hünkâr Mahallesi yanmıştır.⁸¹ 8 Safer 1187'de (1 Mayıs 1773) ise kadı efendi Kotorça köyünde gezintide iken Saraybosna mahkeme binasında çıkan yangında kadının ve maiyetinin bütün eşyaları ile kâtiplerin peştahtaları (yazı masaları) ve sicillerinin bir kısmı küle dönmüştür. Molla Mustafa, yangının kadının görev süresinin sonunda meydana geldiğini belirterek, halk arasında kendisinin biraz zalim ve aç gözlü olduğunun konuşulduğunu aktarmıştır: "*Ve mollânın medd-i intihâsında vâkâ' olmuşdur. Ve mollânın bir parça zulmü var imiş. Ve tam'ı var imiş dediler.*" Ertesi gece ise yine o mahalledeki Zilcilik (Zilciler Çarşısı) tamamen yanmıştır. Molla Mustafa, yanan mahkeme için yapılan keşifte 3.750 kuruş zarar tespit edildiğini kaydetmiştir.⁸² Molla Mustafa, aynı yıl Mimar Sinan Mahallesi'nde bir *köşkçik* yaptırmış ve üzerini de iki bin kiremit ve bölgede yaygın olduğu üzere şendere tahtalarla örtmüştür: "*Ve bakîr, imâm, kâtib dahi Mi'mar Sinân Mahallesi'nde köşkçik üzerine iki bin pare kiremid urdum ve şendere ile evümi örttüüm.*"⁸³ 15 Kanunuevvel (1190)'da (26 Aralık 1776) ise Başçarşı Camii'ne bitişik Kazancılık (Kazancılar Çarşısı) ile birkaç bakkal dükkânı ve otuz-kırk kadar dükkân yanmıştır. Ayrıca, o sene çok yerde yangın vâki olduğunu belirtmiştir.⁸⁴ 25 Zilhicce 1193'te (3 Ocak 1780) Patkalar'da Paşa Mektebi ve içindeki mushaflar yanmıştır.⁸⁵ 24 Zilhicce 1194'te (21 Aralık 1780) Sağrakçıyan'da yangın çıkmıştır.⁸⁶ 1196 yılı Cemaziyelevvel ayında (14 Nisan-13 Mayıs 1782) Molla Mustafa'nın Çekaluşa'da bulunan hanesi de yanmıştır.⁸⁷ 23

⁷⁶ Hadžihusejinović, *age*, I, s. 515, 516, 523.

⁷⁷ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 89, v. 13b.

⁷⁸ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 101, v. 16b.

⁷⁹ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 102, v. 16b.

⁸⁰ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 102, v. 17a.

⁸¹ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 111, v. 19a; Skarić, *age*, s. 127; Sel Turhan, *agm*, s. 80.

⁸² *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 114, 115, v. 21a, 21b.

⁸³ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 115, v. 21b.

⁸⁴ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 127, v. 28b; Skarić, *age*, s. 127; Sel Turhan, *agm*, s. 80.

⁸⁵ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 144, v. 35b.

⁸⁶ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 155, v. 39a.

⁸⁷ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 160, v. 40b.

Ramazan 1196'da (1 Eylül 1782) ise Ploça'da Obadan Hacı Osman'ın evi tutuşup yanındaki üç-dört evle birlikte küle dönmüştür.⁸⁸

Molla Mustafa'ya göre 25 Ramazan 1202'de (29 Haziran 1788) Siyavuş Paşa Mahallesi'nde Büyük Çıfuthâne yanında zengin bir Yahudi'ye ait yeni bir evde gece saat dörtte yangın çıktı. Aşırı sıcak ve kurak günlerdi. Üstelik genç, kuvvetli halk seferde idi; baltalı ve kancalı güçlü yiğitlerin sayısı az olduğu için alevlerin önü alınamamıştı. Böylece yangın çarşıya (Başçarşı) ve civardaki mahallelere sıçramış ve ancak şafaktan sonra güçlkle kontrol altına alınabilmişti. Yangında 17 han, 50-60 kahvehane ve Saat Kulesi yanmıştı. Molla Mustafa, yangının büyüklüğünü "Fetbden sonra şebriümüze bezâr kerre yangı olmuştur, böyle yangı bir zeman olmamışdır." cümlesiyle ifade etmiştir. Molla Mustafa'ya göre bedestenlerin ve mağazaların nicesi içindeki mallarla birlikte yanmıştı. Milačka Nehri'nden kuzeyde Şeyh Ferruh Camisi'ne kadar olan bölge küle dönmüştü. Ayrıca, Gazi Hüsrev Bey Camisi de yanmaktan kurtulamamış; Gazi Hüsrev Bey Hamamı'ndan Çumuri (Çumuriya/Kömür) Köprüsü'ne ve Kürki (Kürkçüler/Çurçuluk) Mahallesi'ne kadar olan her şey yanmıştı. Bunun yanı sıra, Ortodoks kilisesi de yanmış ve kiliseye sığınan altı Hristiyan da hayatını kaybetmişti. Civarda olan Hristiyanların koyduğu mallar da yanmıştı. Kolobara Hanı'nda da iki Yahudi yanarak hayatını kaybetmişti. Molla Mustafa'nın belirttiğine göre kiliseye bir şey olmaz inancıyla her kim ne koyduysa hepsi yanmıştı. Yangın ancak Debbağan Mescidi'ne varınca durdurulabilmişti. Molla Mustafa'nın Saat Kulesi dibinde İmaret Hanı yanında kâtiplik yaptığı dükkânı da yangından kurtulamamıştı.⁸⁹

Molla Mustafa'nın anlatımından anlaşıldığına göre yangının büyümesinin en önemli sebepleri arasında sıcak ve kurak günler olduğu için çatıların ve kereste malzemenin kupkuru olması dışında, genç Müslüman erkeklerin çoğunun 1787'de başlayan Avusturya Savaşı'na katılmasından dolayı yangını yalıtım ve önünü kesmek için alevlerin ulaşamadığı çatıları balta ve kancaları ile aşağı indirebilecek yeterli insan gücü bulunmaması idi. O'na göre, yüz mahallesi bulunan Saraybosna'da tahminen 4.500 hane vardı ve yaklaşık 3.000 kişi sefere gitmişti. Bu sebeple şehirdeki dükkânların ekseri kapalı kalmıştı.⁹⁰ Diğer taraftan, Sadrazam çuhadarlarından memuriyetle Bosna'da bulunan Hacı Ahmet ise 7 Ağustos 1788 tarihli tahririnde söz konusu yangının Ramazan'ın 27. gecesi (1 Temmuz 1788) bir Yahudi evinden başladığını, on iki saat sürdüğünü ve yedi Yahudi hanesi, sekiz han, bir hamam ile Müslim ve Gayrimüslimlere ait çok sayıda ev ve dükkânın yandığını

⁸⁸ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 161, v. 41a.

⁸⁹ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 188-190, v. 56a-b; Skarić, *age*, s. 127; Krş. Sel Turhan, *agm*, s. 80, 81; Pelidiya, *agm*, s. 59.

⁹⁰ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 188, 189, v. 56a; Skarić, *age*, s. 126. Vladislav Skarić, 1762 verilerine göre Saraybosna'da 3.500 Ortodoks, 1779 verilerine göre ise 1.070 Musevi nüfusun yaşadığını aktarmıştır. Skarić, *age*, s. 126, 127.

rapor etmiştir.⁹¹ Muvakkit Salih Sıdkı Efendi, yangın duyulduğunda Banja Luka, Dubica, Ostrovnica, Gradiška ve Belina'nın (Bjeljina) savunmasında olan Saraybosnalıların büyük bir üzüntüye kapıldıklarını ve memleketlerine geri döndüklerini belirtmiştir.⁹² Vladislav Skarić, Molla Mustafa'nın kaydettiği bilgilerden hareketle sinagog yanında başlayan bu yangının Şeyh Ferah (Ferruh) Camisi'nden, Çurçiş (Kürkçüler) Mahallesi altından Hüsrev Bey Hamamı'na ve oradan da Çumuriya'ya ve Milačka sahili boyunca Hacı Osman'ın Tabacı'deki mescidine kadar yayıldığını ve bütün çarşının, Potok, Varoş, Bey Mahallesi, Ferhad Paşa (Ferhadiye) ve Latinlik'in yandığını tespit etmiştir.⁹³

1788'de yanmış olan kilise ve havranın şer'î kurallar çerçevesinde aslına uygun olarak tamir edilmesi için Hristiyan ve Yahudilerin 1793 yılında yaptıkları başvurular üzerine gerekli ilam, fetva, ferman ve keşif süreçlerinin tamamlanmasından sonra Ortodoks kilisesi 1793'te,⁹⁴ havra ise 1796'da onarıldı.⁹⁵ Ancak aradan on yıl geçmeden 1805 yılında çıkan bir yangında havranın yine yanması üzerine uzun ve meşakkatli bir tamir süreci başladı. Saraybosna Yahudilerinin başvurusu ve gerekli şer'î prosedürün tamamlanmasından sonra III. Selim, 1806 Şubatında havranın yeniden inşasına onay verdi. Ancak, havranın inşaatı tamamlanmak üzere iken bu sefer kubbesi çöktü. Böylece, şer'î izin prosedürü en başa döndü. 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi sebebiyle Yahudilerin gerekli ilam ve fermanı alması süreci uzadı. II. Mahmud, kubbenin çökmesi sebebiyle inşaatın yarım kaldığı iddiasını şüpheli bulduğundan dolayı başvuruyu onaylamadı. 1814'te Saraybosna Yahudilerinin havranın tamiri konusunda Sadaret'e yeniden başvurusu üzerine, Sultan, Bosna valisine ve Saraybosna kadısına durumun tahkikini emretti. Nihayet, vilayetten gelen raporlar 11 Mart 1815'te Sultana sunuldu.⁹⁶ Şer'î işlemlerin tamamlanmasından sonra yeniden inşa sürecine geçildi.

⁹¹ BOA, Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi Evrakı (TS.MA.e), No. 709/71, 5 Zilkâde 1202 (7 Ağustos 1788).

⁹² Hadžihusejinović, *age*, I, s. 608.

⁹³ Skarić, *age*, s. 127.

⁹⁴ *Saraybosna Şer'iye Sicilleri*, No. 34, s. 66. 17 Cemaziyelevvel 1208 (21 Aralık 1793); Salih Efendi Hadžihusejinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, Kn. II, (prevodioci Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako), El-Kalem, Sarajevo, 1999, s. 717; *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 212, v. 146b.

⁹⁵ BOA, C.ADL, No. 87/5203, 1 Zilhicce 1207 (10 Temmuz 1793); *Saraybosna Şer'iye Sicilleri*, No. 35, s. 58, Evahir-i Ramazan 1208 (21 Nisan-1 Mayıs 1794), s. 146, 19 Zilhicce 1209 (7 Temmuz 1795); *Saraybosna Şer'iye Sicilleri*, No. 36, s. 72, 13 Şaban 1210 (22 Şubat 1796).

⁹⁶ BOA, Hatt-ı Hümayûn (HAT), No. 1494/99, tarihsiz; 287/17234, 18 Rebiülâhır 1227 (1 Mayıs 1812), No. 424/21808-A, 29 Safer 1230 (10 Şubat 1815); No. 424/21808-D, 23 Safer 1230 (4 Şubat 1815); No. 425/21812-C, 23 Safer 1230 (4 Şubat 1815); No. 425/21827, 29 Rebiülevvel 1230 (11 Mart 1815), No. 779/36514, 7 Safer 1227 (22 Ocak 1812); BOA, C.ADL, 49/2972, Evâsıt-ı Zilkâde 1220 (31 Ocak-9 Şubat 1806), 10 Şaban 1229 (14 Temmuz 1814).

Popovic, Yahudi havrasının 1821’de tamamen yenilendiğini belirtmiştir.⁹⁷

Daha 1788 yangınının yaraları sarılmadan yenileri çıkmaya devam ediyordu. H. 1204 Cemâziyelevvel ayında (17 Ocak-16 Şubat 1790) mahkemenin üst yanında Bakkal-başı Palavra’nın evi yandı. Molla Mustafa’ya göre Saraybosna’da üst üste iki gece yangın çıkması çok nadirdi. Ancak 16-17 Cemâziyelahir 1204’te (3-4 Mart 1790) art arda iki gece yangın çıkmıştır. Bunlardan birinde Sarende adlı Rum lisansı bilir Saraybosna’dan evlenmiş bir tütün satıcısının evi yanmış ve yangında “*pek dilber kız balduzası*” hayatını kaybetmiştir. Bundan birkaç gün sonra ise Debbâğanlar’da çıkan yangında birkaç dükkân yanmıştır.⁹⁸ Şaban 1211/Ocak-Şubat 1797’de ise bir Cuma gecesi çıkan yangında Tahmis Hanı, Pehlivan Hanı ve Feyzi Bey Hanı ile on-on beş kadar dükkân yanmıştır.⁹⁹ Keza H. 1218’de (1803-04) çıkan büyük bir yangında da neredeyse bütün çarşı yanmış, çok sayıda dükkân küle dönmüş ve yangın büyük hasara yol açmıştır.¹⁰⁰ Bununla birlikte, bu yangınla ilgili başka bir veri bulunmamaktadır. Diğer taraftan, 1805 yılında Saraybosna Kalesi’nin tamiri esnasında çatıların yenilenip taş binaların inşasına başlanmışken kalenin iç hisarında bulunan cephanelikte mahfuz siyah baruta yıldırım düşmesi sonucu yaşanan patlamada iç hisardaki iki kule, mescit, zindan, dizdarhane ve kule duvarları tamamen yıkılmıştır.¹⁰¹ Benzer bir olay 1835 yılında yaşanmıştır. 30 Ağustos’ta yine iç hisarda bulunan cephaneliğe yıldırım düşmesi sebebiyle yaşanan patlamada kuleler ve müstahfız odaları yıkılmış ve Topçu Yüzbaşı Ahmed Ağa vefat etmiştir.¹⁰²

Muvakkit Salih Sıdkı’ya göre, 1823 yılında Zilcilik Çarşısı küle dönmüştür.¹⁰³ 22 Rebiülevvel 1247 (31 Ağustos 1831) Çarşamba gecesi Saraybosna’da yine büyük bir yangın çıkmış ve bütün dükkânlar, mağazalar ve çok sayıda ev yanmıştır.¹⁰⁴ Ancak Gazi Hüsrev Bey Vakfı’na ait bazı binalar dışında bu yangından etkilenen yerler hakkında elimizde somut bilgi yoktur. Hamdija Kreševljaković, bu yangında Gazi Hüsrev Bey Vakfı’na ait neredeyse bütün binaların yandığını veya zarar gördüğünü belirtmiştir. Bununla birlikte, vakfın ekonomik gücü sayesinde kısa sürede onarıldıklarını veya yeniden inşa edildiklerini ilave etmiştir.¹⁰⁵

⁹⁷ Popovic, agm, s. 30.

⁹⁸ *Saraybosnalı Molla Mustafa’nın Mecmuası*, s. 201, v. 119a.

⁹⁹ *Saraybosnalı Molla Mustafa’nın Mecmuası*, s. 219, v. 153b; Sel Turhan, agm, s. 81.

¹⁰⁰ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 745.

¹⁰¹ BOA, HAT, No. 99/3938-B, 23 Rebiülâhir 1220 (21 Temmuz 1805); BOA, Cevdet-Askerî (C.AS), No. 391/16145, Lef 1-2, 2 Cemâziyelevvel 1220 (28 Ağustos 1805).

¹⁰² BOA, HAT, No. 586/28828-J, 9 Cemâziyelevvel 1251 (2 Eylül 1835); BOA, HAT, No. 586/28828-K, 7 Cemâziyelâhir 1251 (1 Ekim 1835).

¹⁰³ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 854.

¹⁰⁴ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 933.

¹⁰⁵ Kreševljaković, “Požari u Sarajevu do 1879 godine”, str. 28-34, nakleden Hajdarević, agm, s.23, 24.

Muvakkit Salih Sıdkı'nın aktardığına göre, 1836 yılında ilginç bir olay yaşandı. Bosna Valisi Vecihi Paşa, Bosna'da asayiş meselesinin çözümü, redif tahriri ve redif teşkilatının kurulması için Bosna'nın önde gelen kapudan ve mütesellimlerini Saraybosna'ya davet ederek kendileriyle bir toplantı yaptı. Toplantı bittikten ve misafirler dağıldıktan sonra Banaluka mütesellimi Abdullah Hıfzı Efendi ve Travnikli tezkereci Mustafa Bey konağa geri davet edildiler ve -ihanet töhmetiyle- beklenmedik bir şekilde hazine odasında boğduruldular. Fakat o sırada vali konağı yakınlarındaki bir evde yangın çıktı. Saraybosna'da herhangi bir yerde yangın zuhur ettiğinde, yangının herkese duyurulması, can ve mal kayıplarının azaltılması ve ahalinin bir an önce yangını söndürmeye koşması için yangını ilk fark eden kişilerin tüfekle havaya ateş etmesi eski bir gelenektir. Böylelikle her taraftan aynı anda tüfekler atılmaya başlanmış ve ortalık birden savaş alanına dönmüştü. Atılan tüfek seslerini duyan ve halkın idam ettirdiği mütesellim ve tezkerecinin peşinden geldiğini düşünen vali, korkudan bayılmıştı. Bu yüzden hemen kapıları kapattırması ve gerçekte olup biteni anlayana kadar şüphe ve büyük bir korku içinde kalmıştı.¹⁰⁶

3. Yangınların Zararlarının Giderilmesinde Vakıfların Rolü

Osmanlı kentlerinin genelinde olduğu gibi Saraybosna'da da yangınlar mukadderatın bir parçası hükmündeydi. Sık sık yaşanan yangınların Saraybosnalı tüccar, esnaf ve ahalinin belini büktüğü, özellikle Başçarşı'da çıkan yangınların zanaatçılık ve ticaretin ilerlemesini yavaşlattığı, sermaye birikimini engellediği ve şehrin ekonomik açıdan gelişimini sekteye uğrattığı muhakkaktır. Buna karşılık Tanzimat dönemine kadar yangınları önlemeye yönelik kapsamlı tedbirler alındığını söylemek güçtür. Bundan dolayı Saraybosna yangınlarında yıllar ve yangınlarda yanan bina ve yangınların sebep olduğu tahribat değişse de şehrin kaderi değişmiyordu. Ufak-tefek yangınlar şehirde hiç eksik değildi. Neredeyse her 15-20 yılda bir büyük bir yangın şehir nüfusunun önemli bir kısmını etkiliyor ve benzer sahneler sürekli tekrarlanıyordu. Başçarşı ve çevresi yangınlardan en çok etkilenen bölgeydi. Yangınlarda en büyük zararı şüphesiz fakir halk çekiyordu. Açlık ve

¹⁰⁶ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 965, 966. Vecihi Paşa'ya göre Hıfzı Efendi ve Mustafa Bey isyan ve ihanet içinde olmaları sebebiyle idam edilmişlerdi. Geniş bilgi için bkz. BOA, HAT, No. 1309/51016, tt. 29 Zilhicce 1251 (tt.16 Nisan 1836); BOA, HAT, No. 1310/51035, 8 Cemaziyelâhir 1252 (20 Eylül 1836); BOA, HAT, No. 1345/52565, 25 Cemaziyelâhir 1252 (7 Ekim 1836). Muhammed Enveri Kadiçe göre ise Bosna ileri gelenleri ile gizlice mektuplaşmaları ve Yeniçeri Ocağı'nı yeniden ihya etme düşünceleri sebebiyle idam edilmişlerdi. Her ikisi de Yediler Türbesi hazinesine defnedildiler. Hadžihusejinović, *age*, II, s. 965. Zafer Gölen, 23 Ekim 1835'te Bosna valiliğine atanan Vecihi Paşa'nın göreve başladığında Ehlune Kapudanı Ferduszâde ile yöre hanedanından İbrahim Bey arasındaki anlaşmazlık sebebiyle Bosna'da bir kargaşa ortamının hâkim olduğunu; Vecihi Paşa'nın derhal olaylara müdahale ederek, hadise çıkaran kişilerden bazılarını sürdürdüğünü Ehlune hanedanından Ahmed Bey'i, Banaluka hanedanından Hıfzı Ağa ve Petrofçalı Mustafa Bey'i ise idam ettirdiğini aktarmıştır. Ayrıca, idamların ve Paşa'nın sert tavırlarının Bosna'da muhalefetin artmasına yol açtığını belirtmiştir. Zafer Gölen, "Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa'nın Muhakemesi", *Belleken*, C. LXXVI, S. 277, (Aralık 2012), s. 851.

sefalet yaygınlaşıyor, canını kurtarabilen, malının gittiğine yanıyordu. Alevler yılların birikimini bir anda alıp götürüyordu. Yangınlarda ve yangın sonrasında yardımlaşma ve dayanışma duygusu en üst seviyeye çıkıyordu. Halk bazen sultanın, bazen de hayırseverlerin merhametine sığınıyordu. Yangınlar sonrasında halkın yiyecek ve barınma ihtiyaçları komşular, yardımseverler ve vakıflar tarafından çözümleniyordu. Bu tür durumlarda vakıflar ve *imaret çorbası* halkın imdadına yetişiyordu. Yanan veya zarar gören eserler ise vakıflar ve halkın gücü nispetinde zamanla tamir ediliyordu. Çeşitli nedenlerle yanan, yıkılan, onarıma muhtaç hale gelen veya yeniden inşa edilmesi gereken eserler için harcanması gereken para zaman zaman önemli meblağlara ulaşıyordu. Tabiatıyla büyük yangınlardan sonra bunun üstesinden gelmek güç bir işti ve herhangi bir vakıf eserinin yeniden asli şekil ve fonksiyonu ile ihya edilebilmesi vakfın ekonomik gücü ile doğru orantılıydı. 1697 yangınında görüldüğü üzere bazı eserler bu yükün altından tek başına kalkamıyordu.

Gazi Hüsrev Bey Vakfı, yangınların zararlarının giderilmesinde vakıfların rolü bağlamında verilebilecek en iyi örneklerdendir. Zira Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait çeşitli eserler başta 1697 yangını olmak üzere 1724, 1756, 1759, 1766, 1776, 1788, 1831 ve aşağıda sözü edilecek olan 1842, 1852 ve 1879'da meydana gelen yangınlarda büyük zarar görmüş ise de vakıf, bunların hepsinden sonra yapılarını yeniden ihya edebilmiştir.¹⁰⁷ Mesela, hânkâh 1697, 1756, 1831 ve 1852 yangınlarından sonra yeniden bina edilmiştir.¹⁰⁸ Mektep ise 1697, 1756, 1788, 1831, 1842 yangınlarında yanmış ve yeniden inşa olunmuştur.¹⁰⁹ Gazi Hüsrev Bey Camii ve Medresesi de 1697 yangını dışında pek çok yangını atlattığı, taş yapısı sayesinde yok olmaktan kurtulmuş ve her seferinde ihya edilerek zamana meydan okumuştur.¹¹⁰ Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait misafirhane ve imaret de 1697'de yandıktan sonra 1740'ta tekrar inşa ettirilmiştir. Ardından 1831, 1842 ve 1852 yangınlarından sonra yeniden ihya edilmiştir.¹¹¹ Saat Kulesi'nin 1697 yangınında hasar gördükten sonra ne zaman onarıldığı meçhuldür. Buna karşılık, 1762/63'te tamirattan geçirildiği malumdur. 1831 yangınında Saat Kulesi yine hasar görmüştür. Ancak üç yıl içinde yeniden onarılmıştır.¹¹² Bedesten ve Taşlıhan da 1697, 1788 ve

¹⁰⁷ Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 667.

¹⁰⁸ Okıç, agm, s. 467; Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 651. Hânkâh, 1931 yılına kadar ayakta kalmayı başarabilmiştir.

¹⁰⁹ Okıç, agm, s. 465; Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 653.

¹¹⁰ Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 655.

¹¹¹ Okıç, agm, s. 468. Bosna'nın Avusturya-Macaristan hâkimiyetine girmesinden sonra 1878'de misafirhane kapatılmış, imaret ise faaliyetine devam etmiştir. 1897'de meydana gelen yangından sonra tekrar tamir edilmiştir. Aynı yer.

¹¹² Okıç, agm, s. 468. 1875'te kulenin üst kısmı yenilenecek İngiltere'den getirilen bir saat konulmuştur. Aynı yer.

1831 yangınlarından sonra tekrar inşa edilmişlerdir.¹¹³

Vakfın gelirleri ve yangınlar sebebiyle harcanan meblağları kıyaslamak için elimizde bazı veriler mevcuttur. 1751-1757 yılları arasında Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın muhasebe bilançolarını inceleyen Kadir Arslanboğa, 1 Muharrem 1165-29 Zilhicce 1167 (20 Kasım 1751-17 Ekim 1754) tarihleri arasında vakfın 3.236.813 akçe gelirine karşılık 2.631.795 akçe gideri olduğunu, 1 Muharrem 1168-29 Zilhicce 1170 (18 Ekim 1754-14 Eylül 1757) tarihleri arasında ise 3.973.068 akçe gelir elde edilmesine karşılık 2.937.680 akçe gideri olduğunu aktarmıştır. Vakfın giderleri incelendiğinde 1756 yılında yanan hânkâhın 245.130 akçe, sıbyan mektebinin 35.974 akçe, değirmenin ise 18.038 akçe masrafla 1756 yılında müceddeden inşa edildikleri görülmektedir.¹¹⁴ Dolayısıyla vakfın çok büyük bir miktarda gelir fazlasına sahip olması hasebiyle tamir veya yeniden inşa konusunda maddi sıkıntı yaşamadığı açıktır.

Yangınlardan sonra vakıf eserlerin tamiri, restorasyonu ve yeniden inşası için kadılıktan izin alınması, ardından bunun için keşif yapılması, keşif defteri doğrultusunda bir hüccet hazırlanması ve mütevelliyeye bir mürâsele ile harcama yetkisi verilmesi gerekiyordu. Bu bağlamda sürecin nasıl işlediğini görmek bakımından 1766'da çıkan yangında tamamen yanmış olan Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait Cedid Hanı (Gül Ağa Hanı) iyi bir örnektir. Vakıf mütevellisi Ahmed Efendi ibn Mehmed, 3 Aralık 1766'da meydana gelen büyük yangında tamamen yanmış olan Cedid Han'ın vakıf tarafından yeniden bina olunması için kadılığa başvurup, mahkeme tarafından birinin görevlendirilerek binayı iyi bilen mimarlarla keşif yapılmasını ve keşif suretinin kendisine verilmesini istemiştir. Bunun üzerine mahkeme tarafından Mevlâna Ahmed Efendi ibn Ali Efendi gönderilmiş ve mütevellî Ahmed Efendi, vakıf kâtibi Paşo İbrahim Ağa, vakıf nazırı Mustafa Bey, vakıf câbisi Molla Mehmed ve diğer vakıf görevlileri ile tarafsız Müslüman şahitlerin huzurunda hassa mimarlarından zimmî Trayko, İstanişe, Guroviç, Yovan Gaçan ve Çavuş Tomaş'ın yaptıkları keşifle Cedid Han'ın 1.286.081 akçe ile yeniden inşa edilebileceği belirlenmiştir. Bu doğrultuda bir keşif defteri hazırlanmıştır. Kadı Abdülmümin bin Ömer'in defteri onaylamasından sonra, mütevellî Ahmed Efendi'ye 2 Mart 1768'de keşif hücceti verilmiştir. Böylece Cedid Han, 1768 yılında yeniden inşa edilmiştir.¹¹⁵ Cedid Han'ın yeniden inşa ve ihyası

¹¹³ Okiç, agm, s. 477; Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 666.

¹¹⁴ Kadir Arslanboğa, "Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın H. 1165-1170 / M. 1751-1757 Tarihleri Arasındaki Muhasebe Bilançolarının İncelenmesi", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 6-8 Ekim 2016, Çanakkale, Bildiriler, Cilt I*, (Ed. Aşkın Koyuncu), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2017, s. 312, 316-318.

¹¹⁵ *Saraybosna Şerhiye Sicilleri*, No. 8, s. 45, 46, 12 Şevval 1181 (2 Mart 1768). Bu belgeye dikkatimi çeken Sn. Behçet Loklar'a müteşekkirim. Ayrıca bkz. Hadžihusejinović, *age*, I, s. 541, 542; Fethi Gedikli, "Yeni Bulunmuş Bir Bosna Mahkeme Defteri: Hicri 1203-1288 (1788-1871) Tarihleri Arasında Bosna'da Toplumsal Hayat", *XIV. Türk Tarih Kongresi, 09-13 Eylül 2002, Ankara (II. Cilt-I. Kısım)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 598.

için harcanması gereken meblağın vakfın gelirlerinin yaklaşık üçte birine tekabül ettiğini söylemek mümkündür. Bu konuda diğer bir örnek, 1788 yılındaki büyük yangında kısmen yanan Çağalzâde Rüstem Paşa'nın vakıf bedesteninin (Brusa Bedesteni) keşif ve tamir sürecidir. Bedestende dolabı olanlarla etrafındaki dükkân sahipleri kadiya başvurarak bedestenin bazı mahal ve mevkilerinin bu yangında oturulamayacak derecede zarar gördüğünü, tamir edilmediği takdirde büsbütün harap olacağını belirtmişler ve toplanan kira gelirleriyle onarılmasını istemişlerdir. Bunun üzerine vakıf mütevellisi Çağalzâde Derviş Ali Bey'in bedestenin kira gelirlerini toplamak ve işletmesini sağlamak üzere vekil tayin ettiği Şerifzâde Es-Seyyid Feyzullah Efendi, kadının belirlediği bilirkişi, dükkân sahipleri ve mimar Tanas tarafından keşif yapılmış, yanan mahallerin tahminen 189,5 kuruşa tamir edilebileceği saptanmıştır. 10 Aralık 1788'de keşif defteri hazırlanmıştır. Ardından Kadı Seyyid Ali tarafından mütevellî vekiline bir mürâsele ile keşif defteri doğrultusunda bedestenin onarılması için 25 Ocak 1789'da yetki verilmiştir.¹¹⁶ Böylece tamir süreci başlamıştır.

Yangınların vakıflar üzerinde yol açtığı tahribat yalnızca fiziki mekânlarla sınırlı değildi. Yangınlar çeşitli suiüstimallere yol açabiliyor ve uzun vadede bazen beklenmedik sonuçlar doğurabiliyordu. 1697 yangınında diğer vakıf ve sivil eserlerin pek çoğu gibi Gazi İsa Bey'in oğlu Mehmed Bey'in vakıf olarak inşa ettirdiği cami ve mekteple birlikte caminin vakfiyesi de yanmıştı. Ayrıca, Mehmed Bey'in babasının yaptırdığı Kolobara Hanı'nın bitişiğine inşa ettirdiği vakıf bedesteninin 1697'deki büyük yangında kubbeleri yıkıldığı için üzeri ahşap bir çatıyla örtülmüştü.¹¹⁷ Cami ve mektep tamir ve ihya edilmişti. Ancak 1777 yılında vakfın mütevellisi olan İbrahim Halife'nin belirttiğine göre zaman içinde vakıftan geçinen bazı kişilerin vakfiyede yer almayan çeşitli gereksiz vazifeler ihdas etmeleri vakfın giderlerinin artmasına yol açmış; yıllık gelirin imâmet, hitâbet gibi zorunlu vazifelere yetmemesi bir yana, caminin aydınlatması için gerekli olan mum ve kandil gibi sarf malzemeleri ile mutâd tamiri için bile hiç para kalmamıştır. Bundan dolayı, caminin harap olmaya başlaması üzerine vakıf mütevellisi İbrahim Halife, 20 Eylül 1777'de durumu Saraybosna kadısına şikâyet etmiştir. İbrahim Halife, vakfiyenin buldurulması, Defter-i Hakanî kayıtlarına göre sonradan ihdas edilmiş vazifelerin kayıtlarının terkin edilmesi veya elinde bulunan H.1109 (1697) tarihli muhasebe defteri doğrultusunda hareket edilmesi için ferman gönderilmesi hususunun İstanbul'a bildirilmesi ricasında bulunmuştur.¹¹⁸ Saraybosna kadısı İsmailpaşazâde Es-Seyyid Mehmed Emin'in bir ilâmla durumu İstanbul'a iletmesi üzerine, Rumeli Kazaskerliği tarafından yapılan tahkikatta vakfın Saraybosna'daki dükkân ve Mostar'daki çiftlik gelirlerinden yıllık 12.928 akçe gelirinin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, vakfiyede belirtilen *imâmet*, *hitâbet*, *müezzîn*, *ta'lim*, *kayyım*, *şem'i hasır*, *kitabet*,

¹¹⁶ *Saraybosna Şeriye Sicilleri*, No. 30, s. 114, 27 Rebiülâhir 1203 (25 Ocak 1789).

¹¹⁷ Imamović, *age*, s. 239.

¹¹⁸ BOA, Cevdet-Evkaf (C.EV), No. 606/30594, 17 Şaban 1191 (20 Eylül 1777).

tevlîyet ve *cibâyet vazîfesi* giderlerinden arta kalan miktarının tamir masraflarına harcanması gerektiği bildirilmiştir. Buna karşılık, 1743 yılından sonra *ta'rif-ban*, *musalla mutemedi*, *mutemed*, *mekteb halîfesi*, *devr-hân*, *salâ-bân*, *mukâd-i kanâdil (kandilci)*, *sermahfil*, *Yasin-hân*, *Mülk-hân*, *Nebe-hân*, *vâiz* gibi muhtelif görevler ihdas edildiği saptanmış ve bu vazifelerin iptal edilerek defterhane kayıtları ve 1697 tarihli muhasebe defterine göre hareket edilmesi için ferman gönderilmiştir. Diğer vazifeler bir tarafa, dikkate değer biçimde 1190 senesi Rebiülâhir ayında (20 Mayıs-17 Haziran 1776) günlük dört buçuk akçe ile vaizlik vazifesine Şeyh Hasan'ın yerine büyük oğulları El-Hâc Abdülvehab ve Molla Mustafa'nın müştereken tayin edildikleri görülmektedir.¹¹⁹

Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın, 19. yüzyılın ilk yarısında da yangınlar sonrasında dinamik bir şekilde kendini yenileyebildiği görülmektedir. Hamdiya Kreševljaković, 1831'de yanan cami, mektep, imaret, saat kulesi, hanlar, dükkân ve mağazalar, Taşlıhan, Bedesten vd. eserlerin tamir ve inşası için 1832 yılında kurulan komisyonun 232.536,50 kuruş keşif bedeli çıkardığını ve 1834 yılına kadar bu meblağın 218.857,50 kuruşluk kısmının sarf edildiğini tespit etmiştir.¹²⁰ Okıç, bu yangında Gül Hanı ile Morıç Hanı'nın da yandığını, Gül Han'ın 1833'te yeni baştan inşa edildiğini, keza Morıç Hanı'nın da aynı dönemde yenilendiğini belirtmiştir.¹²¹

4. Tanzimat Dönemi'nde Saraybosna Yangınları

Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'nde, idârî, malî, hukukî, sosyal, ekonomik, eğitim, sanayi vs. pek çok alanda kapsamlı bir modernleşme sürecine girmiştir. Bu bağlamda devlet ve toplum hayatının hemen her alanında yapısal reformlar hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat'ın mimarlarından biri olan Mustafa Reşid Paşa'nın Osmanlı şehirlerinin de Avrupa şehirleri gibi "*kavâid-i hendese*"ye uygun olarak "*fenn-i mimari*"yi bilen mühendis ve mimarlar tarafından "*menfaat-i umûmiye*"ye dikkat edilerek "*usûl-i cedide*" prensibi çerçevesinde tanzim edilmesi, sokakların genişletilmesi ve ahşap binalar yerine, yangına karşı dayanıklı kârgir yapılar inşa edilmesi için yeni nizamnameler çıkarılması yönündeki planları Tanzimat Dönemi'nde kent reformlarının temelini teşkil etmiştir.¹²² Aslında, yangınların oluş sıklığı ve yol açtığı tahribat bakımından Tanzimat Dönemi'nin önceki dönemlerden pek bir farkı yoktur. Fakat bu döneme gelinceye kadar evlerin inşası, kullanılacak yapı malzemelerinin türü ve yangına hazırlık olarak binalarda bulundurulması gereken tertibatla ilgili hükümler padişah fermanlarında belirtilmiş olduğu halde, Tanzimat'ın şehircilik felsefesi, şehir planlamasını kanun ve

¹¹⁹ BOA, C.EV, No. 606/30594, Evâil-i Şaban 1191 (25 Ağustos-3 Eylül 1778); *Bosna-Hersek Vakıfıyeleri*, C. 2, (Ed. Mevlüt Çam-Rahman Ademi), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016, s. 901-903, 906-917.

¹²⁰ Kreševljaković, "Požari u Sarajevu do 1879 godine", str. 28-34, nakleden Hajdarević, agm, s. 23, 24. Ayrıca bkz. Okıç, agm, s. 465-468; Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 651-666.

¹²¹ Oriç, agm, s. 477, 478.

¹²² Çelik, *age*, s. 63-65.

nizamnameler çerçevesinde yürütmeyi hedeflemiştir. Evlerin yangına karşı korunaklı biçimde inşasının yanında, sokak düzenlemesini, içerisinde ateşe dayalı imalat yapılan dükkân ve işletmelerin konut alanlarının dışına çıkarılması gibi hükümleri içeren 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nin ardından 1858'de Sokaklara Dair Nizamname, 1863'te Ebniye ve Turuk Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bahsedilen düzenlemeler yangınla mücadelede çok bu afeti önlemeyi amaçlayan rasyonel girişimlerdi. Esasen sık sık çıkan yangınlar da belirtilen planlamalar için fırsat doğurmaktaydı. Nitekim 1855'teki Aksaray yangınının ardından, daha önce İzmir'de başarılı bir kent planlaması yapan İtalyan Mimar Storari'ye, yangın yeri haritası çizdirilmiş ve yangın bölgesinin planı yaptırılmıştı. Bir bakıma pilot olarak başlatılan İstanbul'daki çalışmalar diğer şehirlere teşmil edilecekti. Fakat siyasi çalkantılar ve maliyedeki buhran, birçok proje gibi Tanzimat felsefesinin kentleşme projelerini de geri planda bırakmıştır.¹²³ Bu dönemde sık sık yönetici değişikliğine gidilmesi de uzun vadeli planlamalar yapılmasını ve takibini güçleştirmiştir. Ayrıca, taşrada reformların hayata geçirilmesi sürecinin İstanbul'a nispetle daha yavaş ve gevşek yürütüldüğü de bir vaktadır. Bununla birlikte, yeni şehircilik anlayışının ve yangınlara karşı tedbir alınması mefhumunun Saraybosna üzerinde de bazı yansımaları olduğu görülmektedir.

Saraybosna'da Tanzimat'tan sonra ilk büyük yangın 9 Temmuz 1842 Cumartesi akşamı meydana gelmiştir. Muvakkit Salih Sıdkı Efendi, Abacılar (Abacılık) Çarşısı'nda başlayan yangının kısa sürede çevreye yayıldığını, birçok bina ve dükkânın küle döndüğünü ve Saraybosna Çarşısı'nın tamamının yandığını kaydetmiştir. Saraybosna kadılığı tarafından yapılan tahkikata göre yangında 3.079 dükkân, depo, oda vesairenin zarar gördüğü kayda geçirilmiş ve ayrıca 1.332.400 kuruş taşınabilir eşya kaynaklı zarar tespit edilmiştir.¹²⁴ Skarić, bu yangında 3.079 dükkân, depo ve esnaf odası ile 88 ev ve han yandığını ve 6.532.400 kuruşluk toplam zarar tespit edildiğini aktarmıştır.¹²⁵ Imamović, İshakzâde İsa Bey oğlu Mehmed Bey'in yaptırdığı bedestenin 1697'deki büyük yangında kubbelerinin yıkılmasından sonra üzerinin ahşap bir çatıyla kapatıldığını, bu yangında ise temelene kadar yandığını ve yerine daha sonra altmış dükkândan oluşan ve "İrgovke" ya da "Pazar bule" olarak bilinen ticarî bir kompleks inşa edildiğini belirtmiştir.¹²⁶ Aruçi ise bu yangında 957 dükkân ve 569 mağaza yandığını aktarmıştır.¹²⁷

Tanzimat Dönemi'nde diğer büyük bir yangın 1848 yılı Kasım ayı başlarında meydana gelmiştir. Saraybosna'nın ortasında bulunan çarşıda Lüleci Feyzullah adlı

¹²³ Çelik, *age*, s. 68-108; Kuzucu, "Ahşaptan Kâgire", ss. 45-46.

¹²⁴ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 997, 998. Mustafa Imamović, Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'ye istinaden bu yangında çarşıda iki binden fazla binanın yandığını kaydetmiştir. Imamović, *age*, s. 239.

¹²⁵ Skarić, *age*, s. 194. Skarić, yangının 10 Temmuz'da başladığını kaydetmiştir.

¹²⁶ Imamović, *age*, s. 239.

¹²⁷ Aruçi, *agm*, s. 129.

birinin dükkânında geceleyin kazâen başlayan yangın komşu dükkânlara sıçradıktan sonra şiddetli rüzgârın da etkisiyle 70 hane, 170 dükkân ve 8 hanın yandığı bir afete dönüşmüştür. Yangın, şehrin asıl mamur ve müzeyyen olan çarşısına, yani Başçarşı'ya yaklaşmış ise de şehirde bulunan nizâmiye askerlerinin gayretleriyle önü alınmış ve söndürülmüştür.¹²⁸ Muvakkit Salih Sıdkı'ya göre bu yangında Varoş Mahallesi, Helvacılar Çarşısı (Halvacılık), Kasaplar ve Sağrakçı (Sagrciye) tarafı yanmıştır.¹²⁹ Yangında zarar görenlerin çoğu fakir ve yardıma muhtaç kimselerden oluşuyordu. İçlerinden yalnızca bir kısmı mallarını ve eşyalarını kurtarabilmişti. Ayrıca, kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle zahire, odun ve kömür gibi zorunlu ihtiyaçları mevcuttu.¹³⁰ Bu tür durumlarda Osmanlı sultanlarının yangından zarar görenlere “atıyye-i seniyye” kabilinden yardım etmesi âdettendi ve aynı zamanda sultanların lütuf ve merhametlerinin de bir göstergesiydi. Bosna Eyaleti Müşiri Mehmed Tahir Paşa, Sadâret'e gönderdiği bir arizada yangından zarar görenlerin çoğunun yardıma muhtaç olduğunu belirterek Sultan Abdülmecid tarafından *harikzedegân* ve *basardidegâna* dağıtılmak üzere bir miktar para gönderilmesini istedi. Mehmed Tahir Paşa'ya göre yapılacak yardım bütün Bosna ahalisini son derece memnun edeceği gibi, Saraybosna halkının da devlete olan tabiiyet ve bağlılıklarının artmasını sağlayacaktı.¹³¹

18 Mayıs 1852'de Meclis-i Muvakkat-ı Askerî Reisi Derviş Paşa'nın hanesinde başlayan yangın, defterdar efendinin haremlik dairesine sıçradı ve her iki ev de yandı. Ayrıca, diğer bir evin de bir tarafı yıkılarak yangın söndürüldü.¹³² Bu olayın üzerinden daha bir hafta bile geçmeden 24 Mayıs 1852 Pazartesi gecesi saat bir çeyrek kala Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde Atık Debbağlar Kârhanesi bitişiğindeki,¹³³ Çengizâde Rüstem Bey eşinin¹³⁴ Hancı Zübeyir'e kiraladığı¹³⁵ hanın önündeki samanlıkta başlayan yangın büyük bir felakete dönüştü.

Yangının tanıklarından biri olan Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'ye göre, geceleyin saat bir buçuk dolayında Milačka Nehri yakınında, İsmail Ağa Hanı karşısında ve Mustafa Paşa Meydanı (Mustaypaşın Meydan) yakınında (Şehir Kahyası Köprüsü/ Şehir-Çehayın çupriya civarında) bulunan bir samanlıktan çıkan yangın sabaha kadar devam etmişti. Rüzgâr doğudan estiği için hanın yanındaki iki-üç ev dışında doğu tarafını etkilememişti. Ancak başladığı yerden batıya ve Milačka Nehri'nin kuzey yakası boyunca Ayas Paşa Mahallesi'nde bulunan Çumuriya

¹²⁸ BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), No. 63/37, Lef 2-3, 8 Zilkâde 1264 (5 Kasım 1848).

¹²⁹ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1025.

¹³⁰ BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), No. 63/37, Lef 2-3, 8 Zilkâde 1264 (5 Kasım 1848).

¹³¹ BOA, MVL, No. 63/37, Lef 2, 8 Zilkâde 1264 (5 Kasım 1848).

¹³² BOA, İrade-Dahiliye (İ.DH), No. 254/15658, Lef 2, 6 Şaban 1268 (26 Mayıs 1852).

¹³³ BOA, İrade-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), No. 241/8697, Lef 2, 27 Şaban 1268 (16 Haziran 1852).

¹³⁴ BOA, İ.DH, No. 254/15658, Lef 2, 6 Şaban 1268 (26 Mayıs 1852); BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 1.

¹³⁵ BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 2, 27 Şaban 1268 (16 Haziran 1852).

denilen tahta köprüye ve oradan Ayas Paşa Camisi'ne, oradan Ferhad Paşa (Ferhadiye) Camisi'ne ve daha sonra Oruç Pehlivan Mescidi'ne kadar yayılmıştı. Oradan da metropolithaneye ve Varoş Mahallesi'ndeki Ortodoks kilisesine kadar sirayet etmişti. Ayrıca, yangın Morıç Han üzerinden Halvacılık'a geçmiş ve Halvacılık ile Attar Çarşısı'nı yutmuştu. Alevler Başçarşı'daki Sebil'in karşısındaki Kazancılık'a çıkan Oprkanj Sokağı'na kadar ulaşmıştı. Oradan da Bravacılık (Çilingirciler) Çarşısı'na geçmişti; nihayet oradan da yangının başladığı yere dönmüş ve çember kapanmıştı. Yangın üç binden fazla dükkân, depo, oda vesaireyi küle çevirmişti.¹³⁶ Bir başka görgü tanığı Şehir-Çehayin Köprüsü'nden Burekove Evi'ne kadar Milačka'nın sağ tarafındaki her şeyin, yani bütün çarşı, Latinlik, Taşlıhan'ın önünden bir tarafta Mediça Evi'ne ve diğer tarafta Yove Besaroviça'nın evine kadar olan bölgenin yandığını kaydetmiştir. Keza, Varoş Mahallesi'nde Foçine Evi'nden hamama kadar her iki taraf yanmıştır. Yangın batı tarafında Tüccar Budimliç'in evinin bulunduğu Çumuriya Sokağı'nda söndürülebilmisti. Sokağın karşısındaki Burekove Evi'nin yarısı yanmış, evin diğer yarısı ile Hacikostiç ve Tuzliç'in evleri yangının yayılmaması için yıkılmıştı. Varoş tarafında ise Sırp cemaatine ait öğretmenlerin kaldığı aynı zamanda mektep olarak kullanılan Sarandina adlı bir ev küle dönmüştü. Yangında Avusturya konsolosluğu ve konsolosun evi de yanmıştı. Konsolosa göre yangın 11 saatten fazla sürmüştü. Konsolos raporunda, Vali Veliyüddin Paşa'yı atıyla yanan konsolosluğun önüne kadar geldiği halde, yangına seyirci kalmakla suçlanmış ve sığınacak bir yer temininde kendisine yardımcı olmadığı için de onu tenkit etmiştir.¹³⁷

Bosna Valisi Veliyüddin Rifat Paşa'ya göre 24 Mayıs Pazartesi gecesi saat bire çeyrek kala Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde bulunan hanın önündeki otlukhanede (samanlık) *kaşaen* başlayan yangın birdenbire parlayarak etrafa sirayet etmiş ve şehirde tulumba ve sair itfaiye aletleri olmaması, bütün binaların üzerinin çam tahtası ile kaplı olması ve doğudan esen şiddetli rüzgâr sebebiyle asker ve ahalinin gayretlerine rağmen alevlerin önü alınamamıştı. Yangından iki gün sonra valinin Sadâret'e gönderdiği ilk rapora göre han, hane, dükkân, mahzen, oda vs.den oluşan toplam 1.780 yapı yanmıştı. Ancak valiye göre, yangın sekiz saat sürmesine karşın hasarı çok düşüktü. Asıl ticaret mahalli olan Bedesten ile Taşlıhan yanmaktan kurtulduğu gibi, çoğu dükkânın kârgir olması ve malların dışarı çıkarılması zararın hafif kalmasında etkili olmuştu. Ayrıca, evsiz kalanlar, mağdur olan fukara ve ahali

¹³⁶ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1054, 1055; Skarić, *age*, s. 208.

¹³⁷ Skarić, *age*, s. 208, 209. İstanbul'da bir yangın çıktığında Sadrazam, Yeniçeri Ağası ve diğer üst düzey devlet adamlarının yangın yerine gitmeleri gerektiği gibi, taşrada da vali ve sancakbeyi gibi yöneticiler ahaliyi teskin etmek ve söndürme çalışmalarında bulunanları gayretlendirmekle görevli idiler. Zaptiye Nezareti'nin kurulmasından sonra, 1847 yılında yapılan düzenleme ile yangın söndürme faaliyetine, etrafta bulunan resmî dairelerdeki amir ve memurların da katılmaları istenmiştir. Ekipler gelinceye kadar, yangın yerine en yakın kurumun görevlileri müdahalede bulunacak, itfaiyenin işi kolaylaşacaktı. BOA, Sadâret-Müteferrik Evrakı (A.M.), No. 5/60, 4 Muharrem 1264 (12 Aralık 1847).

münasip mahallere yerleştirilerek ihtiyaçlarının giderilmeye çalışılmasına başlanmıştı.¹³⁸

Tablo 1. 26 Mayıs 1852 Tarihli Rapora Göre Yangından Zarar Gören Bina Sayısı ve Türleri¹³⁹

Müslüman Emlâkı	Adet	Yahudi Emlâkı	
Hane	10	Hane	121
Mahzen	58	Dükkân	100
Han	6	Toplam	221
Dükkân	905	Saraylı Mustafa Paşa Malı	
Toplam	979	Dükkân	7
Cami	1	Oda	26
Hristiyan Emlâkı		Hane	3
Dükkân	374	Toplam	36
Han ve meygede	15	Genel Toplam	1.780
Hane	154		
Toplam	543		

Bosna Valisi'nin Sadâret'e gönderdiği 26 Mayıs 1852 tarihli raporda belirttiği barınak ve işe temini ve sosyal yardımlarla ilgili işleri başarılı bulan Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, afet yönetimini takdirle karşılamıştır. Mustafa Reşid Paşa, valinin de belirttiği gibi Saraybosna'da tulumba bulunmaması bir yana, Hersek Sancığı'nda ve özellikle Mostar'da çoğu haneler kârgir olduğu halde, Bosna Eyaleti'nde bütün evlerin ahşaptan yapılmış ve üstelik çatılarının da kiremit yerine tahta ile kaplanmış olmasının yangın riskini arttırdığını göz önüne alarak, Ebniye Nizamnamesi'nin Bosna'da da uygulanmasını gündeme getirmiştir. Konunun Meclis-i Vâlâ'da müzakere edilmesiyle ilgili talebini 23 Haziran 1852'de padişaha arz etmiştir. Sultan Abdülmecid de 25 Haziran 1852 tarihli bir irade ile bunu kabul etmiştir.¹⁴⁰

Ebniye Nizamnamesi'nin Saraybosna'da uygulamaya koyulması meselesi Vilayet Meclisi'nin de gündemindeydi. Hazırlanan ayrıntılı rapor 16 Haziran 1852 tarihli mazbatayla Sadâret'e sunuldu. Rapor, bir yıl önce yeniden Bosna Eyaleti'nin merkezi yapılan Saraybosna'nın kentsel konumundan yapı stokuna, risk faktörlerinden avantajlarına kadar derin bir içeriğe sahipti. Eyaletin en büyük ve gözde şehri olarak Saraybosna'da eskiden beri yol ve sokakların düzenlenmesinde ve binaların inşasında mimari usullere riayet edildiği, yapıların damlarının kiremitle

¹³⁸ BOA, İ.DH, No. 254/15658, Lef 2, 6 Şaban 1268 (26 Mayıs 1852); *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, (Yay. Haz. Yıldırım Ağanoğlu, Sebahattin Bayram, Mümin Yıldıztaş), TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2009, s. 230, 231.

¹³⁹ BOA, İ.DH, No. 254/15658, Lef 1; *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, s. 232.

¹⁴⁰ BOA, İ.DH, No. 254/15658, Lef 3, 7 Ramazan 1268 (25 Haziran 1852); BOA, Sadâret Mektubî Kalemî, Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), No. 755/91, 23 Ramazan 1268 (11 Temmuz 1852).

kaplandığı halde, son zamanlarda dikkatsizlik ve denetimsizlikten dolayı bu kurallar gevşetilmiş, geleneksel ve sağlam mimarinin dışına çıkılmaya başlanmış, kiremitlerin yerini de tahta kaplama almıştı. Milaçka Nehri'nin sağında Atık Debbaglar Kârhanesi bitişiğinde Hancı Zübeyir tarafından işletilen hanın önündeki samanlıktan *bi-kaçâillâhi te'âlâ* başlayıp afete dönüşen 24 Mayıs 1852 tarihli yangının ağır bilanço çıkarmasının birinci nedeni yapıların mimarisindeki bu ahşap yoğunluğu idi. Yangını söndürmek için tulumba vs. ekipmanın bulunmaması da yangının büyümesinde pay sahibiydi. Yangın, Çarşı-i Kebir (Başçarşı) ile Milaçka Nehri boyunca ve Kullukçu yolunda bulunan İslam, Hristiyan, Latin ve Yahudi mahallelerinde toplam 2.876 hane, dükkân, cami, han vs. binalar yandıktan sonra ancak söndürülebilmişti. Ayrıca, yangında hayli mal ve eşya da yanmıştı. Raporunda, şehrin eski dokusunun korunması ve çarpık bir yapılaşmaya meydan verilmemesi için yangın bölgesindeki mülk sahiplerinin kendi hallerine bırakılmamaları ve gelişigüzel inşaatlar yapmalarına izin verilmemesi gerektiği dile getirilmişti. Zaten yürürlükteki Ebniye Nizamnamesi de imparatorluğun bütün kaza ve kasabalarının yangına korunaklı biçimde inşasını istemekteydi. Vilayet Meclisi, Saraybosna'da kışla inşasıyla görevli Mühendis Kolağası Eşref Efendi ile yine bu amaçla İstanbul'dan gönderilmiş olan dülger kalfası Bodos'un şehirde bulunmalarını, yangın sonrası planlama için kaçırılmayacak bir fırsat olarak görmekteydi. Bunun yanı sıra, kiremitçi ustalarıyla meşhur Yeni Pazar ve Seniçe kazalarının Saraybosna'ya yakınlığı önemli bir avantajdı. Vilayet İdare Meclisi, ileride böyle yıkıcı afetlere meydan bırakılmaması için yangın bölgesinin imarının yanında, diğer bölgelerdeki riskli yapıların da elden geçirilerek Ebniye Nizamnamesi'ne uygun tarzda inşasını öngören kapsamlı bir proje üzerinde durmaktaydı. Ayrıca, bundan sonra tamir ve inşa edilecek binaların da nizamnameye uygun yapılması ve çatılarının da kiremitle örtülmesi fikri benimsendi. Meclis, imar denetiminin Mühendis Eşref Efendi ile Kalfa Bodos tarafından yapılmasını ve Yeni Pazar ve Seniçe'den getirilecek dört ustaya kiremit imal ettirilmesini düşünmüştü. Çarşı içinde dükkânlar arasında sıkışmış vaziyette bulunan ve günlük 10-15 kuruş kira ücreti ile çerçi esnafının faaliyet gösterdiği *kepenk* tabir edilen küçük dükkânların da yangınların sirayetini kolaylaştırdıkları göz önüne alınarak, Ebniye Nizamnamesi uyarınca Başçarşı'dan kaldırılmaları ve çarşıya çok uzak olmayan Gazi Hüsrev Bey ve Hünkâr Camileri avlularına ve Kovacı mevkiindeki çarşıya yerleştirilmeleri uygun görüldü. Bir yandan Eşref Efendi ile kalfanın görevlerine hemen başlamaları onaylandı. Diğer taraftan, kiremitçi ustalarının da acilen getirilmesi için Yeni Pazar Sancağı Kaymakamına yazı gönderilmesi kararlaştırıldı. Mülk sahiplerinin işlerini kolaylaştırmak amacıyla dülger esnafının yevmiyeleri ile inşaatlarda kullanılacak yapı malzemesinin fiyatlarının belirlenmesine girişildi. Dülger esnafının kethüdalığı için Salih Ağa uygun görüldü. Vilayet İdare Meclisi rapora, yangın-zede fakirlere

dağıtılmak üzere padişah'tan uygun miktarda *atıyye-i seniyye* beklendiğini de eklemişti (Ek 1).¹⁴¹

Diğer yandan, kadılığın kurduğu yangın komisyonu tarafından daha ayrıntılı bir hasar raporu hazırlanmış ve yangının net bilançosu ortaya çıkarılmıştı. Saraybosna Kadısı Sivasizâde Yusuf Ziya Efendi tarafından Bâbüâlî'ye arz edilen icmal defterinde yer alan hasar durumu Tablo 2'de gösterilmiştir:

Tablo 2. 1852 Yangınında Zarar Gören Bina Türleri¹⁴²

Mevki	Hane	Han	Mahzen	Dükkân	Oda	Peyke
Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde Müslüman Emlâkı	6	2	3	13		
Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde Hristiyan kiracıların oturduğu Müslüman haneleri	15				71	
Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde Hristiyan haneleri	5				15	
Demirciler Çarşısı			23	47	24	
	26	2	26	60	110	
Yukarı Debbağlar Çarşısı			15	42	21	
Hallaçlar Çarşısı			41	43	8	8
Kazancılar Çarşısı			20	32		7
Attarlar Çarşısı			10	13		10
	26	2	112	190	139	25
Aşağı Kasaphane Çarşısı			27	22		
Hünkâr Köprüsü yanında Aşağı Debbağhane Çarşısı			40	49	22	
Aşçılar Çarşısı				7		
Abacılar Çarşısı			21	31		27
	26	2	200	299	161	52
Rüstem Paşa Bedesteni civarı çarşısı			30	24		11
Aşağı ve Yukarı Kürkçüler Çarşısı			65	78	3	16
Kuyumcular Çarşısı			66	59	15	
İmaret civarı çarşısı		1	16	78	32	
İpekçiler Çarşısı			10	40		7
	26	3	378	578	211	86
Yeni Demirciler Çarşısı		3	79	108	108	
Saraçlar Çarşısı			38	89	2	68
Çizmeciler Çarşısı			13	30	5	
Terziler Çarşısı			28	75	40	66
	26	6	545	880	366	220
Yeni Kasaphane Çarşısı		3	8	12	26	

¹⁴¹ BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 2, 27 Şaban 1268 (16 Haziran 1852); *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, s. 233, 234; Ayrıca bkz. Gölen, "Tanzimat Dönemi Saraybosna'sında", s. 878.

¹⁴² BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 1.

Tarakçılar Çarşısı			55	76	11	6
Frenklik (Latinlik) Mahallesi	55	6				
Frenklik Mahallesi'nde Hristiyanların kiracı olarak oturduğu Müslüman haneleri	2					
	83	15	608	968	403	226
Ferhadiye Mahallesi'nde Hristiyan ve Yahudilerin kiracı olarak oturduğu Müslüman haneleri	17	1	1	20	20	
Ferhadiye Mahallesi'nde Yahudi haneleri	24					
Aşağı Kuyumcular Çarşısı				30		
Mücellitler Çarşısı			20	35	20	
	124	16	629	1.053	443	226
Ayas Paşa Mahallesi'nde Hristiyanların oturduğu Müslüman haneleri	6			1		
Ayas Paşa Mahallesi'nde Hristiyan haneleri	22					
Bakkal esnafı			25	90		10
Fırıncı esnafı	7			7		
	159	16	654	1.151	443	236
Yukarı Varoş Mahallesi	1		7	1		
Yahya Paşa Mahallesi'nde Müslüman haneleri	4					
Hüsrev Bey Mahallesi'nde Hristiyan ve Yahudi haneleri	42		5	18		
Bozacızâde El-Hâc Hasan Mahallesi Müslüman Emlâkı	1	3		10		
Bozacızâde El-Hâc Hasan Mahallesi'nde Yahudi haneleri	9		1			
	216	19	667	1.180	443	236
Beytü'l-Yehuda (Çıfuthâne) Mahallesi	37		4			
Pehlivan Oruç Mahallesi'nde Yahudi kiracıların oturduğu Müslüman haneleri	4					
Pehlivan Oruç Mahallesi'nde Yahudi haneleri	30		11			
Genel Toplam	287	19	682	1.180	443	236

Kadı Yusuf Ziya Efendi, icmal deftere 4 cami, 4 mektep ve 1 tane de mescidin yandığını ilave etmiştir.¹⁴³ Tablodaki çarşı ve mahalle isimleri incelendiğinde Başçarşı ve çevresindeki ticarî mekânların büyük ölçüde zarar gördüğü, Müslüman, Katolik, Yahudi ve kısmen Ortodoks mahallelerinin yandığı görülmektedir. Saraybosna'da 1851 yılında 15.224 Müslüman, 3.575 Ortodoks, 239 Katolik, 1.714 Yahudi olmak üzere 21.102 kişi yaşadığı göz önüne alınırsa yangının şehir nüfusunun önemli bir kısmını etkilediği anlaşılmaktadır.¹⁴⁴

¹⁴³ BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 1.

¹⁴⁴ Popovic, agm, s. 32; Aruçi, agm, s. 130.

Bosna Vilayet Meclisi'nin raporu ve mazbatası Meclis-i Vâlâ'nın 30 Temmuz 1852 tarihli oturumunda müzakere edildi. Alınan kararlar ve tedbirler yerinde bulundu ve yangın-zedelere 100.000 kuruş yardım yapılması kararlaştırıldı.¹⁴⁵ Sultan Abdülmecid de 9 Ağustos 1852'de Ebniye Nizamnamesi'nin Bosna'da da uygulanmasını ve yardım konusunu onayladı.¹⁴⁶ Belirlenen 100.000 kuruşun Bosna Eyâleti emvalinden ödenmesi için 27 Ağustos'ta Bosna valiliğine talimat gönderildi.¹⁴⁷ Diğer taraftan, Veliyüddin Rıfat Paşa'nın inisiyatifi ile Bosna Vilayet Meclisi tarafından yangınların söndürülmesinde kullanılmak üzere Viyana'ya tulum balar ısmarlanmış ve aynı amaçla derhal kova imalatına başlanmıştır. Tulum baların iki takımının masraflarının devlet tarafından, diğer ikisinin de Hüsrev Bey Vakfı ile Hristiyanlar tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴⁸ Kışla inşası için Saraybosna'da bulunan ve yangın yerlerinin Ebniye Nizamnamesi'ne uygun biçimde inşa edilmesini denetlemekle görevlendirilen Eşref Efendi'ye de yangın tarihinden geçerli olmak üzere ilave görevi için aylık 200 kuruş ödenmesi uygun görülmüştür.¹⁴⁹

Böylece, 1852 yangını ilk olarak İstanbul'da uygulamaya konulan Ebniye Nizamnamesi'nin Bosna'da da tatbik edilmesine vesile olmuştur. Ebniye Nizamnamesi, sokakları 7,6 metreden az olmayan büyük caddeler, 6 metreden az olmayan adi caddeler ve 4,5 metreyi geçmeyen sair sokaklar olmak üzere üçe ayırıyordu.¹⁵⁰ Nizamname binaların inşasında dayanıklı kârgir malzeme kullanılmasını teşvik eden köklü hükümlere sahipti. Bu suretle, 1852 yangını Başçarşı'nın çehresinin değiştirilmesine ve nispeten yangınlara karşı çeşitli tedbirler alınmasına fırsat verdi. Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'ye göre yangın öncesinde dükkânların çoğunun önünde *kerevetler (peyke)* bulunmaktaydı (Tablo 2'de görüldüğü üzere bunlardan 236'sı yanmıştı). Kerevetler ve dükkânlar arasında ancak bir kişinin geçebileceği miktarda boşluk bırakılıyordu. Kerevetler oturulabilecek kadar yüksekliğe sahipti ve dükkânlar gibi açılıp kapatılıyordu. Kerevetler dükkân sahipleri tarafından kullanılıyordu; tüccar, esnaf, zanaatkâr, müşteri vd. kerevetler üzerine oturup sohbet ediyor, iş bağlantıları yapılıyordu. Bazı çarşılarda kerevetler dükkânlardan daha değerliydi. Bazı dükkân sahipleri mallarının bir kısmını kerevetler üzerinde muhafaza ettiklerinden bir çeşit depo işlevi görmekteydi. Ayrıca, dükkânların çoğunda dışarıya açılan iki kepenk vardı. Alt kepenk yarım metre genişliğinde idi ve açıldığında dükkân zemini ile eşitleniyordu; çatıya kadar açılan üst kepenk ise bir buçuk metre genişliğinde idi. Bu nedenle dükkân saçakları

¹⁴⁵ BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 4.

¹⁴⁶ BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 5, 22 Şevval 1268 (9 Ağustos 1852); *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, s. 235.

¹⁴⁷ BOA, Cevdet-Dahiliye (C.DH), No. 238/11887, 11 Zilkâde 1268 (27 Ağustos 1852).

¹⁴⁸ BOA, İ.DH, No. 257/15863, 21 Zilkâde 1268 (6 Eylül 1852).

¹⁴⁹ BOA, MVL, No. 334/66, 4 Cemaziyelevvel 1269, 13 Şubat 1853.

¹⁵⁰ Çelik, *age*, s. 65, 66. Nizamname metni için bkz. *Takvim-i Vekâyi*, No. 392, 21 Zilkâde 1263, s. 3-4.

sokağa bir buçuk metre kadar iniyordu. Bunun yanı sıra, saçaklardan saçaklara eyer gibi kalın bir kumaş geriliyordu. Böylece hemen hemen çarşının tüm sokaklarının üzeri kapatılıyor ve sokaklar uzun bedestenlere benziyordu. Dükkân zeminleri yerden yaklaşık yarım metre yüksekti ve kerevet olmayan dükkânlarda, alt kepengin altında yere gömülü bir sandık bulunduruluyordu. Dükkân sahipleri, kışın soba veya mangal için ihtiyaç duydukları odun, kömür vs. şeyleri burada saklıyorlardı.¹⁵¹

Yanan yerlerde Ebniye Nizamnamesi'ni mümkün mertebe uygulamakla görevlendirilen Mühendis Eşref Efendi, tüm çarşıda yaptığı teftiş ve incelemeler sonucunda sokakları genişletmek için bazı düzenlemeler yaptı ve çarşının yeni tarzda inşa edilmesini kararlaştırdı. Ebniye Nizamnamesi'nin sokak ve binaların aynı yönde genişletilmesi ve ara sokakların düzenlenmesini gerektiren hükümleri doğrultusunda önce kerevetler kaldırıldı. Sokağı genişletmek için kerevetlerin kapladığı alanın bir kısmı yola terk edilip, diğer kısmı dükkânlara eklendi. Böylece kerevetler ortadan kayboldu. Ayrıca, dükkânların üstündeki saçakların kısaltılarak yarım metreden uzun olmamasına ve kepenklerin içeriye açılmasına karar verildi.¹⁵² Vilayet Meclisi raporunda çerçi esnafının oturduğu çarşığı ferahlatmak için kaldırılmasına karar verilen *kepenk* tabir edilen küçük dükkânlarla, kadı efendinin *peykeler* ve Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'nin üzerine oturulup, açılıp kapanabildiğinden söz ettiği *kerevetler* aynı olmalıdır.

Saraybosna'nın sembollerinden olan ve 1754 senesinde Bosna Valisi Vezir Kukaviça Mehmed Paşa tarafından dört köşeli ahşap çatılı kesme taştan inşa ettirilen sebil, 1852 yangınına kadar değişmeden gelmişti.¹⁵³ Ancak büyük yangında sebilin de ahşap çatısı yanmıştı. Mühendis Eşref Efendi, -muhtemelen valiliğin talebi doğrultusunda- sebilin duvarlarına dokunmadan, etrafında biraz boşluk bırakarak üzerine alçak bir karakol dikti.¹⁵⁴

Saraybosna esnaf ve tüccarının asırlardır ticaret yaptığı Trieste ve Dubrovnik tüccarları Saraybosna tüccarlarına yardım gönderdi. Ayrıca, Avusturya İmparatoru Franz Joseph 520 düka yardım yaparken, Sultan da 100.000 kuruş yardımda bulundu. Gelen yardımların Müslümanlara kadı tarafından, Gayrimüslimlere ise kocabaşları ve cemaat ileri gelenleri tarafından dağıtılması kararlaştırıldı. Eylül ayı başında Veliyüddin Paşa'nın yerine valiliğe getirilen Belgrad Muhafızı Hurşid

¹⁵¹ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1055; Skarić, *age*, s. 209.

¹⁵² Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1055, 1056; Skarić, *age*, s. 209.

¹⁵³ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1129. Muvakkit Salih Sıdkı Efendi, sebilin H. 1156'da (1743/1744) Foçalı Bosna Valisi Boşnak Kukaviça Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmiş ise de 1742-1744 yılları arasında Bosna Valisi olan kişi, Yeğen Mehmed Paşa'dır ve Alanyalıdır. Abdülkadir Özcan, "Yeğen Mehmed Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-2. Cilt, TDV Ankara, 2019, ss. 230-232. Molla Mustafa, sebilin H. 1167 (1753-1754) senesinde inşa edildiğini not etmiştir. *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 70, v. 6a; Skarić, *age*, s. 125.

¹⁵⁴ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1129, 1130.

Paşa¹⁵⁵ imar programını sürdürdü. 1853 yılında Ortodoks kilisesi tamir edildi. Ayrıca, Katolik kilisesi de 1853-1854'te yeniden inşa edildi.¹⁵⁶

Bu arada, 5 Aralık 1853'te Kemal Paşa Mahallesi'nde çıkan bir yangın asker ve diğer görevlilerin zamanında müdahalesi sayesinde büyümesine fırsat verilmeden söndürülmüştür.¹⁵⁷ Bundan iki hafta sonra 19 Aralık 1853 gecesi Saraybosna despothesinde (metropolitane) çıkan yangın yine vaktinde müdahale eden askerlerin çabaları sonucunda etrafa sirayet ettirilmeden söndürülmüş ve yalnızca despot (metropolit) dairesinin yanmasıyla sınırlı kalmıştır. Ertesi gün bütün kocabaşı ve ileri gelen Ortodoks ahali nizâmiye askerinin yangının söndürülmesindeki gayretinden dolayı Ferik Avni Paşa'ya teşekkür ziyaretinde bulunmuşlardır.¹⁵⁸ Bu iki yangının büyümeden söndürülmesi hem kış şartlarının yardımı ettiği hem de tulumaların işe yaradığı şeklinde yorumlanabilir.

Bosna Valisi Mehmed Kani Paşa'nın Sadâret'e bildirdiğine göre 24 Aralık 1858 tarihinde Saraybosna Çarşısı'nda Tütüncü Milan'ın dükkânında gece saat bir buçuk dolayında başlayan ve bir buçuk saat süren yangın büyümüş ise de askerî ve mülkî memurlar ile ahalinin gayretleriyle önü alınarak söndürülmüştür. Yangında 42 dükkân, 6 mahzen ve 2 hane yanmıştır. Emval ve eşyanın çoğu kurtarıldığı için fazla ziyan olmamıştır.¹⁵⁹ Öte yandan, Bosna valiliğinin 5 Nisan 1859 tarihli talebi doğrultusunda hudut memurlarından Mühendis Kaymakam Tosun Bey, maaşına 200 kuruş zam ile Ebniye Nizamnamesi'nin uygulanması ve Saraybosna'da bina inşası ve sokakların genişletilmesi gibi konulara nezaret etmekle görevlendirilmiştir.¹⁶⁰

1861 yılı başlarında ise Latin Mahallesi'nde Papaz Sava'nın hanının samanlığında başlayan yangının etrafına sirayet etmesi neticesinde 15 hane yanmıştır. Yangın-zedelere valilik tarafından yardım yapılmıştır.¹⁶¹ Yine 1 Mayıs 1864'te Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde Taşlıca mal kâtibi Rıza Efendi'nin kiracı olduğu hanede başlayan yangın etrafa yayılmadan söndürülmüş ve yalnızca bir ahır ve bir odanın çatısı yanmıştır. Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın bildirdiğine göre,

¹⁵⁵ Skarić, *age*, s. 209.

¹⁵⁶ Skarić, *age*, s. 217. Tanzimat Dönemi'nde Bosna'da kilise tamir ve inşa faaliyetleri hk. bkz., Zafer Gölen, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Bellekten*, C. LXV, S. 242, (Nisan 2001), ss. 226-237.

¹⁵⁷ Merhum Veysel Ağa'nın evinin altında başlayan yangın kazaen çıkmıştır. BOA, İ.DH, No. 288/18137, Lef 1, 28 Rebiülevvel 1270 (29 Aralık 1853), Lef 2, 10 Rebiülâhîr 1270 (10 Ocak 1854); BOA, Sadâret Mektubî Kalemî, Nezâret ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD), No. 110/83, 6 Cemaziyelevvel 1270 (4 Şubat 1854).

¹⁵⁸ BOA, İ.DH, No. 288/18146, Lef 2, 19 Rebiülevvel 1270 (20 Aralık 1853), Lef 5, 20 Rebiülevvel 1270 (21 Aralık 1853); Lef 6, 17 Rebiülâhîr 1270 (17 Ocak 1854).

¹⁵⁹ BOA, İ.DH, No. 424/28063, Lef 1, 23 Cemaziyelevvel 1275 (29 Aralık 1858).

¹⁶⁰ BOA, İ.DH, No. 439/29008, Lef 1, 2 Ramazan 1275 (5 Nisan 1859), Lef 3, 9 Muharrem 1276 (8 Ağustos 1859); BOA, A. MKT.MHM, No. 163/46, 21 Muharrem 1276 (30 Ağustos 1859).

¹⁶¹ BOA, A. MKT.MHM, No. 760/115, 7 Zilhicce 1277 (16 Haziran 1861).

binaların çoğunun ahşap olmasına rağmen şehirde sadece iki adet tulumba bulunmaktaydı ve bunlar da aşırı kullanım yüzünden hayli eskimişti. Osman Paşa, bedeli mal sandığından ödenmek üzere Viyana'dan iki adet *nev-ıcat* tulumba getirilmesi için izin istedi. Yeni tulumbarın bir tanesi hükümet konağında, diğeri ise kışlada bulundurulacaktı.¹⁶² Meclis-i Vâlâ'da yapılan değerlendirmede hükümet konağına konulacak olan tulumba bedelinin bir defaya mahsus olmak üzere vergiye ilaveten ahaliden, diğerrinin bedelinin ise Saraybosna mal sandığından karşılanması kararlaştırıldı.¹⁶³ Buna göre, 1852 yangınından sonra yine Viyana'dan sipariş edilen tulumbarın bu süre zarfında işlevini yitirdiği anlaşılmaktadır.

Saraybosna'da ertesi yıl da ufak çaplı bir yangın çıktı. 21 Mayıs 1865'te saat yedi buçuk raddelerinde Pişman Hacı Hasan Mahallesi'nde Sandalovic Mustafa'nın evinin mutfağında başlayan yangın, kenar mahallelerdeki çatıların tahta ile örtülü olması sebebiyle birdenbire parlayarak genişledi. Yangın ilk olarak karşısındaki ahıra, ardından rüzgârın da etkisiyle dört hane aşağısındaki bir haneye atlamış, daha sonra da iki yüz adım mesafedeki diğerr bir ev ile bitişiğindeki ahıra sıçramıştır. Ahırın önündeki ahşap ambara da sirayet eden ateş, ancak ambarın yıkılmasıyla durdurulabilmiştir. Öte yandan, yangın büyük ahşap köprüye de sıçramış ise de köprü yanmadan söndürülmüş; fakat bu sefer Milačka Nehri'nin karşı tarafında Kıpti Mahallesi civarında Taviil El-Hâc Mustafa Mahallesi'nde bin adımdan uzak mesafede bulunan bir ev dahi tutuşmuştur. Vali kaymakamı Mirliiva Ahmed Paşa'nın Sadâret'e gönderdiği tahrirata göre, yangında toplam beş hane yanmış, Sandalovic Mustafa'nın sekiz yaşındaki kızı da vefat etmiştir.¹⁶⁴ Ahmed Paşa'nın raporundan Saraybosna'nın merkezi kısımlarında çatıların kiremitle örtülmesi uygulamasının nispeten sağlandığı halde, kenar mahallerde ahşap çatıların daha yaygın olduğu ve bunların da yangın çıktığında alevlerin yayılmasını kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.

30 Ekim 1866, Salı gecesi bir buçuk iki raddelerinde bu kez Saraybosna Çarşısı'nda (Başçarşı) çıkan başka bir yangın 26 dükkân ve 3 mağazayı yaktıktan sonra ancak 6 dükkân ve 12 mağazanın yıkılması sonucunda kontrol altına alınabilmiştir. Dolayısıyla yangında 32 dükkân ve 15 mağaza zarar görmüştür. Yangın asker ve memurların gayretleri neticesinde, Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın ifadesiyle *ziyade ziyân görülmeksizin* söndürülmüştür.¹⁶⁵ Bu yangın Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın inisiyatifi ile çarşı meydanının yeniden düzenlenmesine vesile oldu. Bazı dükkânların sokağı genişletmek için belediye hasılatından 10.000

¹⁶² BOA, MVL, No. 993/72, Lef 1, 26 Zilkâde 1280, 21 Nisan 1280 (3 Mayıs 1864); BOA, A. MKT.MHM, No. 301/37, 20 Zilhicce 1280 (27 Mayıs 1864); Zafer Gölen, "Tanzimat Dönemi Saraybosna'sında İmar Faaliyetlerinden Örnekler", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, 2. Cilt, (Ed. Zafer Gölen- Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 878, 879.

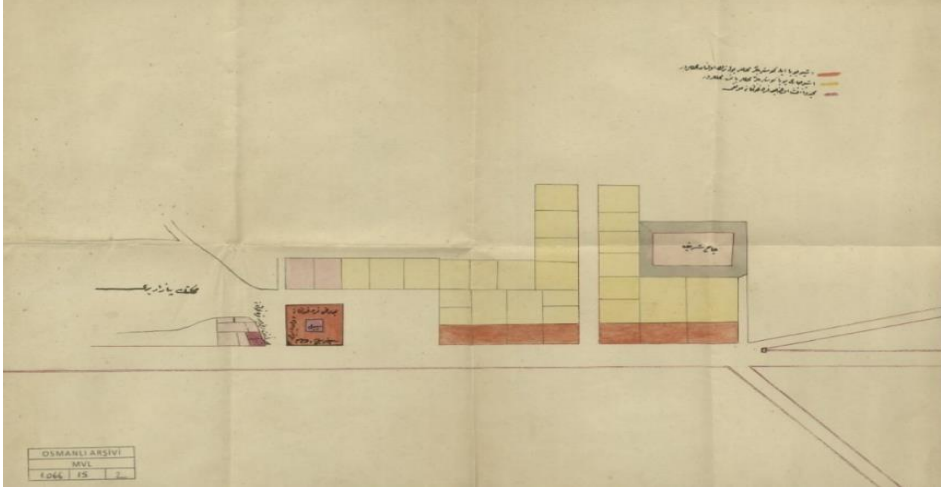
¹⁶³ BOA, MVL, No. 993/72, Lef 3, 22 Muharrem 1281, 15 Haziran 1280 (27 Haziran 1864).

¹⁶⁴ BOA, MVL, No. 1014/46, Lef 1, 27 Zilhicce 1281-11 Mayıs 1281 (23 Mayıs 1865).

¹⁶⁵ BOA, MVL, No. 1066/9, 21 Cemaziyelâhir 1283-18 Teşrinievvel 1282 (30 Ekim 1866).

kuruş ödemek suretiyle istimlâk edilmesi ve sokağın genişliğinin iki misline çıkarılmasına karar verildi. Ayrıca, kârgir sebilin etrafına yapılan karakolun yıkılması suretiyle sebilin meydana çıkarılması, karakolun da yerinin değiştirilmesi ve böylece Pazar Meydanı'nın genişletilmesi kararlaştırıldı.¹⁶⁶

Harita 1. 1866 Yangınından Sonra Sebil ve Başçarşı Meydanı'nın Yeniden Düzenlenmesi¹⁶⁷

Vali Şerif Osman Paşa, yanan yerlerin tanzimi için birkaç kez Saraybosna Çarşısı'ndaki çalışmalara katılmış ve Vilayet Nafia Müdürlüğü'ne bu konuda bir harita hazırlatmıştır. Yukarıda görülen haritada, sarı renkli bölümler yanan dükkân ve mağazaları, kırmızı renkli bölümler ise sokağa katılacak yerleri işaret etmekteydi. Şerif Osman Paşa, düzenleme ile sokağın genişliğinin iki katına çıkacağı ve burasının Saray'ın büyük ve güzel bir caddesi olacağından dolayı şehrin daha da güzelleşeceğini öngörüyordu. Ayrıca, çarşamba günleri pazar kurulan meydanın ortasındaki sebilin etrafındaki karakol uygunsuz ve gereksiz görüldüğünden yıkılması kararlaştırılmıştı. Böylece meydan genişleyecek ve pazara gelenler rahatça alışverişlerini yapabileceklerdi. Karakolun da sebilin diğer tarafındaki sokağın başında beş bin kuruş karşılığında kamulaştırılan iki dükkânın yerine yapılması uygun görülmüştü. Haritada bu iki dükkân da kırmızı renk ile gösterilmiştir. Şerif Osman Paşa'nın karakolu yıktırmasındaki amaçlarından bir diğeri de bunun içinde bulunan "ufak ve kârgir sebilin dahi meydana çıkarılıb hüsn-i tanzim ile sahibü'l-bayrın eserinin dahi ihya kılınması" idi. Bosna Valisi Şerif Osman Paşa, bu hususları 6 Kasım 1866'da bir rapor halinde Sadâret'e göndererek karakolun yerinin değiştirilmesi için izin istedi.¹⁶⁸ Meydan ve karakol projesi Meclis-i Vâlâ'nın 22 Kasım tarihli

¹⁶⁶ BOA, MVL, No. 1066/15, Lef 4, 28 Cemaziyelâhir 1283-25 Teşrinievvel 1282 (6 Kasım 1866).

¹⁶⁷ BOA, MVL, No. 1066/15, Lef 2.

¹⁶⁸ BOA, MVL, No. 1066/15, Lef 4, 28 Cemaziyelâhir 1283-25 Teşrinievvel 1282 (6 Kasım 1866).

toplantısında görüşülüp onaylandı. Bâbîâli cevabını 28 Kasım'da Bosna vilayetine bildirdi.¹⁶⁹ Nitekim Muvakkit Salih Sıdkı Efendi, Vali Şerif Osman Paşa'nın meydanı daralttığı ve alışverişe gelenlerin hareketini kısıtladığı için sebil etrafındaki karakolu 19 Temmuz 1868'de yıktırdığını, sebili restore ettirip üzerine kurşun kubbe ile kapattırdığını, karakolun da Drveniya denilen ahşap köprünün yakınındaki Yukarı Tütün Pazarı'nda satın alınan iki çilingir dükkânının yerinde yeniden inşa edildiğini kaydetmiştir.¹⁷⁰

Sadâret'ten onay geldiği halde projenin gecikmesinin nedeni muhtemelen vilayete büyük bir maddi külfet çıkararak konak yangınıdır. Çünkü, alınan tedbirlere rağmen Saraybosna'da yangınlar engellenemediği gibi resmî binalar da yangınlardan kurtulamamıştır. Şerif Osman Paşa, daha çarşının yeniden tanzimi meselesini halledemeden, bu kez hükümet konağının yanışına tanıklık etmiştir. 19 Aralık 1866 tarihinde sabah saat üç sıralarında hükümet konağının idare meclisi odasında başlayan yangın askerlerin, görevlilerin ve ahalinin müdahalesiyle bütün binayı kuşatmadan söndürülmüş, ancak idare meclisi odası ve valilik dairesinin tamamen yanmasına engel olunamamıştır. Yapılan tahkikat sonucunda yangının başladığı idare meclisi odasındaki sobanın Bosna'da âdet olduğu üzere binanın duvarına bitişik olmasından dolayı, duvarın *hatılina** tesadüf eden kısmından için için ateş alarak tutuştuğu belirlenmiştir. Her ne kadar iki üç günde bir bacalar temizletirmekte ise de "*takdîr-i mümten'û'l- tağyire çâre olamayacağından nâşi ateş görünmeyerek*" hatıl yangına sebebiyet vermişti. Tahkikat raporunda hatıldan yangın çıkmasının Bosna'da yaygın olduğu ve yangının dikkatsizlikten, sobaların fazla yakılmasından veya başka bir sebepten değil, binanın köhne ve harap olmasından dolayı içindeki hatılın hissedilmeyecek biçimde gizli gizli yanmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, vilayetin parasının saklandığı sandık odası ile evrak odaları yanmaktan kurtarılmıştır. Valilik makamı ile idare meclisinin, kısmen zarar görmüş olan kalem dairesinin tamir ettirilerek oraya nakledilmesi kararlaştırılmış; kalem dairesi, sandık odası ve evrak mahzenlerinin onarımı için de en az 16.000 kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Nafia ve Defter-i Hâkanî müdürlükleri için ise civardaki haneler geçici olarak kiralanmıştır.¹⁷¹ Şerif Osman Paşa'nın raporu doğrultusunda Meclis-i Vâlâ, geçici tamirati onaylamış ve 10 Şubat 1867'de Sultan Abdülaziz'in irâdesi ile Bosna valiliğine onarım izni vermiştir.¹⁷² Ancak binanın eski olmasından dolayı tamirat sırasında yeni ihtiyaçlar doğmuş ve öngörülen masrafın üç katı bir fatura ortaya çıkmıştır. Vilayet İdare Meclisi'nin 19

¹⁶⁹ BOA, MVL, No. 1066/15, Lef 5, 20 Receb 1266 (28 Kasım 1866), Lef 6, 14 Receb 1266 (22 Kasım 1866).

¹⁷⁰ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1129.

* Hatıl: Taş duvarı takviye etmek için bir-iki metre ara ile çekilen tuğla veya kereste tabakası.

¹⁷¹ BOA, A.MKT.MHM, No. 374/11, Lef 1, 3,18 Şaban 1283/13 Kanunuevvel 82 (25 Aralık 1866).

¹⁷² BOA, A.MKT.MHM, No. 374/11, Lef 4; BOA, MVL, No. 1035/33, 2 Ramazan 1283 (8 Ocak 1867); BOA, İ.MVL, No. 572/25705, 12 Zilkâde 1283/7 Mart 1283 (19 Mart 1867).

Mart 1867 tarihli mazbatasında en az 50.000 kuruşa ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, kalem dairelerinin bazıları birleştirilmiş ise de valilik için birkaç odaya daha ihtiyaç duyulduğu, valinin misafir kabul etmek bir yana, kendisinin ikamet edebileceği bir yeri dahi olmadığı, buna karşılık Bosna'nın stratejik önemine ve büyük devletlerin konsoloslarının hükümet memurlarına devamlı verdikleri balo ve ziyafetlere karşılık vilayetin de onlara ikramda bulunması ve bunun için yer temin etmesi "*hükümet-i seniyyenin şân-ı âlisini vikâye itmek hakkında olan vezâyif-i 'ubûdiyetin akdemlerinden görüldüğüne binâen hem aklâm ve me'murîn bir yerde topluca bulundurulmak ve hem de vilâyetin gerek düvel-i müfabbhama me'murlarını ağırlayabilecek ve gerek maslahaten celbi lâzım gelen kâimmakâmlara diğer hane buldurulmak tekellîfünden vâreste olunacak ve kemâl-i tasarruf ve kanâ'atle beraber hey'eti dahi hükümet konağıdır dinmeye dahi lâyük olacak dereceye gelebilmek için lâ-ekall iki yüz otuz bir bin dokuz yüz yetmiş bir kuruş sarfına ihtiyâc-ı kavîyy görünerек*" bu konuda hazırlanan keşif defteri ve resim Sadâret'e gönderilmiştir. Dolayısıyla *Devlet-i Aliyye*'nin şanını yüceltmek ve hükümet konağı denmeye lâyük bir hâle getirilebilmesi için en az 239.971 kuruş harcanması gerektiği bildirilmiştir. Bunun yanı sıra, hükümet konağının etrafını genişletmek ve girişini ferahlatmak için de bitişikteki hanenin 42.000 kuruşa satın alınması ve 18.275 kuruş tutan yıkım masrafı ile birlikte toplam 343.246 kuruş gerektiği hesaplanmıştır. Vilayet İdare Meclisi'ne göre hükümet konağı zaten teessüf olunacak derecede kötü olduğu halde hazinenin durumu gözetilerek tamiratla geçiştirilirken kaza eseri meydana gelen yangın hükümet memurlarını açıkta bıraktığı için bu teşebbüse mecbur kalınmıştı. Yazıda, diğer kaza ve vilayet merkezlerinde daha büyük masraflarla hükümet konakları yapılırken, Bosna gibi mühim bir vilayetin bundan esirgenmemesi gerektiği dile getirilmiş, yeni bir binanın inşaat masrafının bir milyon kuruşu bulacağı ifade edilerek, bunun üçte birine mal olacak tamirat için gerekli paranın sarfına izin verilmesi Sadâret'ten istenmiştir.¹⁷³ Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmelerden sonra, keşif defterinde belirtilen miktarın aşılması koşuluyla hükümet konağının tamiri uygun görülmüştür. Sultan Abdülaziz de bunu 10 Mayıs 1867'de tasdik etmiştir.¹⁷⁴

Muvakkit Salih Sıdkı Efendi, 27 Ramazan 1286 (31 Aralık 1869) Cuma akşamı, Saraybosna'da Hünkâr Camii'nin yanındaki kadı mahkemesinin bulunduğu yere inşa edilen vilayet konağında aniden yangın çıktığını ve daha sonra 1287 (1870/71) yılında o alana bir çiçek bahçesi ve meyve bahçesi kurulduğunu ve içine bir de çeşme yapıldığını belirtmiştir.¹⁷⁵

Bosna-Hersek'in Avusturya işgaline girmesine kadar Saraybosna'da başka büyük bir yangın olmamıştır. Buna karşılık, muhtemelen küçük bir yangın

¹⁷³ BOA, İ.MVL, No. 572/25705, 12 Zilkâde 1283/7 Mart 1283 (19 Mart 1867).

¹⁷⁴ BOA, MVL, No. 1065/118, 19 Zilhicce 1283 (24 Nisan 1867); BOA, İ.MVL, No. 572/25705, Lef 4, 6 Muharrem 1284 (10 Mayıs 1867); BOA, A.MKT.MHM, No. 382/1, 11 Muharrem 1284 (16 Mayıs 1867).

¹⁷⁵ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1142.

sonrasında Ebniye Nizamnamesi'nin uygulanması bağlamında yangından kurtarılan bazı kârgir mağazaların yol genişletme gerekçesiyle küçültülmesine teşebbüs edilmesi, Osmanlı kentlerinin genelinde görüldüğü üzere şikâyete sebep olmuştur.¹⁷⁶

Osmanlı Saraybosna'sının son günlerinde şehirde etnik-dinsel unsurların büyük bölümünün ayrı mahallelerde yaşadığı 21.000 dolayında nüfus mevcuttu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarından sonra Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan hâkimiyetine bırakılmasıyla 19 Ağustos'ta Saraybosna'da kırk yıl sürecek olan Avusturya-Macaristan dönemi başladı. Ertesi gün General Josip Filipovic yeni bir belediye meclisi kurulmasını ve eski hükümet konağının yeniden inşasını emretti. Bunun üzerine, 6 Ortodoks, 5 Müslüman, 4 Yahudi ve 3 Katolik'ten oluşan bir belediye meclisi seçildi ve Mustafa Fadılpaşîç belediye başkanı atandı. Şehir, Avusturya-Macaristan idaresinde daha bir yılını doldurmadan, aralarında kamu binalarının da bulunduğu 1.000'e yakın yapıyı harap eden büyük bir yangın çıktı. Yangın 8 Ağustos 1879'da Latinlik Mahallesi'nde alkol dolu bir fiçimin yanında mumla dolaşan Schwarz adlı bir tüccarın dikkatsizliği yüzünden çıktı.¹⁷⁷ Çoğunluğu Başçarşı'nın ve Gazi Hüsrev Bey Camisi'nin batısında kalan 304 hane, 434 dükkân, 135 muhtelif bina ile 36 sokak yandı. Taşlıhan kullanılamaz hale geldi. Ayrıca, 4 cami, Katolik kilisesi, havra ve bir hânkâh yandı.¹⁷⁸ Yangın, Milačka'nın sağında Hünkâr Köprüsü ile Çumuri Köprüsü arasında yayıldı ve kuzeyde Çemerlina'ya kadar olan bölgeyi etkiledi.¹⁷⁹ Osmanlı çarşısının yarısı yok olurken, yangının etkilediği alanda yeni bir şehircilik anlayışı ile hızlı bir dönüşüm başladı. Yangın, Avusturyalı idarecilere Saraybosna için bina ve sokakların genişliğini düzenleyen ilk tanzim planının (*Regulirungsplan*) uygulamaya konulmasına fırsat verdi.¹⁸⁰ Saraybosna'daki ilk itfaiye teşkilatı da 1879'da kuruldu. Yanık Taşlıhan'ın hemen yanı başında 1882 yılında inşa edilen ve aynı zamanda şehrin ilk oteli olan "*Hotel Evropa*", yalnızca bir handan bir otele geçişi değil Saraybosna için yeni bir dönemin başlangıcını ifade ediyordu. Böylece, Saraybosna oryantal bir Osmanlı şehrinde Viyana modelinde yeni bir Orta Avrupa kentine doğru evrilmeye başladı. Ancak geçmişle bağıntı hiçbir zaman koparmadı.

¹⁷⁶ BOA, Dahiliye-Mektubî Kalemî (DH.MKT), No. 1318/69, 4 Ramazan 1294 (12 Eylül 1877).

¹⁷⁷ İmamović, agm, s. 1749.

¹⁷⁸ İmamović, agm, s. 1749; Miza Moreau, "The Evolution of an Urban Form: Six Centuries of an Ethnically Diverse Sarajevo", *The Ethnically Diverse City*, (Ed. Frank Eckardt and John Eade), BWV, Berliner Wiss.-Verlag, Berlin, 2011, p. 586; Mary Sparks, *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878-1918: An Urban History*, Bloomsbury, London, 2014, p. 41. Taşlıhan, bu yangında büyük hasar gördüğü için bir daha onarılmamış ve 1912'de yıkılmıştır. Okıç, agm, s. 477; Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 666.

¹⁷⁹ Sparks, *age*, s. 41.

¹⁸⁰ Moreau, agm, s. 586; Sparks, *age*, s. 41, 42.

Sonuç

Saraybosna, bir vakıf şehri olarak doğmuş ve cami, mescit ve minareler, medrese, tekke, zaviye, türbe, mektep, imaret, hamam, konak, çeşme, bedesten, han, kervansaray, köprü, kilise ve havra vs. kamu binaları, çarşı ve pazarları, meslek türleri, esnaf ve zanaatçılık örgütlenmesi, mahalle ve sokak dokusu, ekonomik ve sosyal hayatı, nüfusu ve demografik yapısı ile geleneksel Osmanlı şehirlerinin bütün özelliklerine sahip bir Balkan kenti olarak gelişme göstermiştir. Kreševljaković'in Osmanlı Dönemi'nde Saraybosna'da 1480-1878 yılları arasında yirmiden fazla büyük yangın yaşandığı tespitine ek olarak, 1697-1878 yılları arasında en az 15 büyük yangın çıktığını belirtmemiz gerekir. 1697'de Avusturya işgali esnasında şehrin yağmalandıktan sonra yakılması Saraybosna'nın tarihi ve kentsel gelişimine büyük bir darbe vurmuş ve şehrin kendisini toparlaması çok uzun zaman almıştır. Ancak bu yangını şehirdeki diğer yangınlardan ayrı bir kategoride değerlendirmek gerekir. Saraybosna'da ortalama 15-20 yılda büyük bir yangın yaşanmıştır. Bazı yangınlarla ilgili elimizde ayrıntılı bilgi yoktur. Bununla birlikte, 1724, 1756, 1766, 1772, 1788, 1803, 1831, 1842, 1848 ve 1852 yangınlarının diğerlerine nispetle daha yıkıcı etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Yanan binalar ve vakıf eserleri bazen yangınlardan kısa bir süre sonra ihya veya yeniden inşa edilebilirken, bazen yangının tahribatının giderilmesi 1697 yangınından sonra olduğu gibi uzun sürebiliyordu.

Yangınlardan en çok etkilenen bölge, şüphesiz şehrin merkezinde yer alan Başçarşı ve çevresiydi. Bu sebeple, yangınlar Saraybosna'nın esnaf ve ticaret çevrelerini olumsuz etkilemiş ve şehrin ekonomik gelişmesini yavaşlatmıştır. Çarşının sokaklarının dar olması, dükkânların çatıları, kepenkler-kerevetler, sokağa uzanan saçaklar yangınların yayılma hızını arttırıyordu. Yangınların zararını en çok hisseden kesim ise fakir halk çevreleriydi. Yangınlardan sonra en acil konu iâşe ve barınma sorunuydu. Halk bazen sultanın, bazen vilayetin, bazen de hayırseverlerin merhametine sığınıyordu. Bu tür durumlarda vakıflar ve *imaret çorbası* halkın imdadına yetişiyordu. Osmanlı şehirlerinin genelinde olduğu gibi Saraybosna'da da yangınlarda ve yangın sonrasında yardımlaşma ve dayanışma duygusu en üst seviyeye çıkıyordu. Bir yangın çıktığında halkın bir an önce yardıma koşması ve yangının el birliği ile mümkün olan en kısa sürede söndürülebilmesi için tüfikle havaya ateş açılmasının Saraybosna'da gelenek haline gelmesi yangınlara karşı bir alarm veya erken uyarı sistemi olarak değerlendirilebilir. Saraybosna'da bu kadar çok sık yangın yaşanmış olmasına rağmen Osmanlı şehirlerinin genelinde görüldüğü üzere Tanzimat Dönemi'ne kadar bina, çarşı ve sokakların ıslahı ve yangınları önlemeye yönelik tedbir alındığına işaret eden bir örnek yoktur. Bu sebeple yıllar ve yangınlarda yanan ev, bina ve dükkânların sayısı değişmekle birlikte, şehrin yazgısı aynı kalıyordu. Bosna'nın orman bakımından çok zengin bir bölge olması ve buna bağlı olarak kereste ve ahşap malzemenin daha düşük fiyata tedarik edilebilmesi ve inşaatının kısa sürmesi sebebiyle sık sık yaşanan yangınlara rağmen, ahşap yapı malzemesinden vazgeçilememiştir. Ahşabın tercihinde, bunun zevke göre işlenebilir ve sanatsal görünüm kazandırılabilir özelliğinin etkili olması da muhtemeldir. Ancak Evliya Çelebi'nin 1661'de kârgir tahtânî ve fevkânî kiremitli

ve şindire tahtalar ile örtülü mamur evlerini övdüğü Saraybosna'da çıkan onca yangına rağmen, ahşap çatı kaplanmasının terkedilememiş olması da dikkat çekicidir. Bu da şüphesiz yeni yangınlara davetiye çıkarmış ve yangınların büyümesinde etkili olmuştur. Bosna'da kışların ağır geçmesi ve uzun süre soba yakılması sebebiyle daha çok kış aylarında yangın çıktığı görülse de sıcaklık ve kuraklık sebebiyle yaz aylarında meydana gelen yangınlar daha büyük yıkıma yol açmıştır. Diğer taraftan, Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar yangınların asker, başta amirler olmak üzere devlet memurları ve ahalinin el birliği ile söndürülmeye çalışılmasına devam edilmiştir.

Saraybosna yangınlarına dair kayıtlar genellikle yangınların sebepleri hakkında ketumdur. Osmanlı şehir tarihinin alışılmış hadiselerinden biri olan yangınlar, Saraybosna için de mukadderatın bir parçası hükmünde idi. *Kazâen, ez-kazâ, bi-kazâillâhi te'âlâ* zuhur eden ateş, mevsimin kurak oluşu; rüzgâr; sokakların darlığı; evlerin ahşap, bitişik ve birbirine yakın oluşu; çatıların kiremit yerine şindire tahtalarla örtülmesi (çatuların ahşap oluşu); profesyonel bir itfaiye ekibinin yokluğu; yangın söndürme imkânlarının yetersizliği; devasa alevlerin balta ve kancalarla önünün kesilip kova suyuyla söndürülmeye çalışılması vs. etkenlerle birleşince asker ve ahalinin gayretlerine rağmen birdenbire büyük bir felakete dönüşüyordu. Bazen küçük bir dikkatsizlik veya bir kıvılcım, kimi zaman sakar bir çırağ, bazen devrilen bir soba veya tutuşan bir ocak ya da baca, bazen için için yanan bir hatıl hatta düşen bir yıldırım yılların emeğini ve asırların birikimini alıp götürüyordu. Yangınlar sebebiyle çok sayıda imalathane ve dükkânla pek çok mahalle bir anda alevler içinde kalıyor ve baştanbaşa yanıyordu. Yangınlara dair rapor ve kayıtlarda can kaybı hakkında çok az bilgi bulunması, binaların bir veya iki katlı olması sebebiyle insanların kendilerini kolaylıkla dışarı atabilmelerinin ve Saraybosna'ya mahsus olan tüfekle uyarı sisteminin işe yaramasının sonucu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, maddi açıdan büyük zarara yol açan yangınlara sebebiyet verdiği için herhangi birinin cezalandırıldığını gösteren bir örnek de yoktur. Yangınlarda kundaklama ihtimalinden hiç bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Vali ve kadıların raporlarına, günlüklere ve hatıratlara, yangınların yol açtığı tahribatı tespit etmek için kurulan komisyon raporlarına veya vakıf muhasebe bilançolarına bakarak yanan binaların sayısını ve maddi hasarı nispeten tespit etmek mümkündür. Ancak Skarić, Ademović ve Kuzucu'dan mühlhem olarak Saraybosna'da yangınların küle çevirdiği kütüphane, arşiv, hususi oda ve evlerde mahfuz devlet evrakı, ferman, berat, buyruldu, kadı sicili, hüccet, mürasele, yazma eserler, hususi kitaplar vesairenin yok olması yanında ata yadigarlarının, el işlemesi dolu çeyiz sandıklarının, yöresel kıyafet, alet ve edevâtın küle dönmesi ile birlikte yangınların şehir tarihine, kültürüne ve entelektüel birikimine verdiği zararın hiçbir zaman hesaplanamayacağını belirtmemiz gerekir. Öte yandan Saraybosna'da yaşanan yangınlar kolektif hafızada derin izler bırakmış ve halk türkülerine de konu olmuştur (Ek 2).

Tanzimat Dönemi'nde 1852 yılındaki yangından sonra Saraybosna'da Ebniye Nizamnamesi uygulamaya konulmuş, Başçarşı bu doğrultuda Mühendis Eşref

Efendi tarafından yeniden düzenlenmiş, sokakların genişletilmesine çalışılmış, yangınlara karşı Viyana'dan tulumbalar getirtilmiş, ahşap çatı kaplaması yerine kiremit kullanılması, ahşap binalar yerine kârgir yapılar inşası teşvik edilmiştir. Tamir veya yeniden inşa edilecek binaların nizamnameye göre yapılması kararlaştırılmıştır. Sebil'in bulunduğu Pazar Meydanı ise 1866 yangınından sonra düzenlenmiştir. Bununla birlikte, Saraybosna, Tanzimat Dönemi'nde şehircilik alanında girişilen reformlar tam olarak hayata geçirilemeden makro bir plandan yoksun oryantal bir kent olarak Avusturya-Macaristan hâkimiyetine geçmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet-Adliye (C.ADL), No. 49/2972, 87/5203.

Cevdet-Askerî (C.AS), No. 391/16145.

Cevdet-Dahiliye (C.DH), No. 238/11887.

Cevdet-Evkaf (C.EV), No. 606/30594.

Dahiliye-Mektubî Kalemî (DH.MKT), No. 1318/69.

Hatt-ı Hümayûn (HAT), No. 99/3938-B, 287/17234, 424/21808-A, 424/21808-D, 425/21812-C, 425/21827, 586/28828-J, 586/28828-K, 779/36514, 1309/51016, 1310/51035, 1345/52565, 1494/99.

İbnülemin-Evkaf (İE.EV), No. 32/3679.

İrade-Dahiliye (İ.DH), No. 254/15658, 257/15863, 288/18137, 288/18146, 424/28063, 439/29008.

İrade-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), No. 241/8697, 572/25705.

Meclis-i Vâlâ (MVL), No. 63/37, 334/66, 993/72, 1014/46, 1035/33, 1065/118, 1066/9, 1066/15, 1066/18.

Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), No. 111, Hüküm 746.

Sadâret Mektubî Kalemî, Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), No. 163/46, 301/37, 374/11, 382/1, 755/91, 760/115.

Sadâret Mektubî Kalemî, Nezâret ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD), No. 110/83.

Sadâret-Müteferrik Evrakı (A.M.), 5/60.

Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi Evrakı (TS.MA.e), No. 709/71.

Ana Kaynaklar

Bosna-Hersek Vakıfyeleri, C. 2, (Ed. Mevlüt Çam-Rahman Ademi), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016.

Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Hadžihusejinović, Salih Efendi Muvekkit, *Povijest Bosne*, Kn. I-II, (prevodioci Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako), El-Kalem, Sarajevo, 1999.

- Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, (Yay. Haz. Yıldırım Ağanoglu, Sebahattin Bayram, Mümin Yıldıztaş), TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2009.
- Saraybosna Şerhi Sicilleri*, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi/İSAM Kütüphanesi, No. 4, 8, 30, 34, 35, 36.
- XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası, (Haz. Kerima Filan), Connectum, Saraybosna, 2011.

Araştırma Eserler

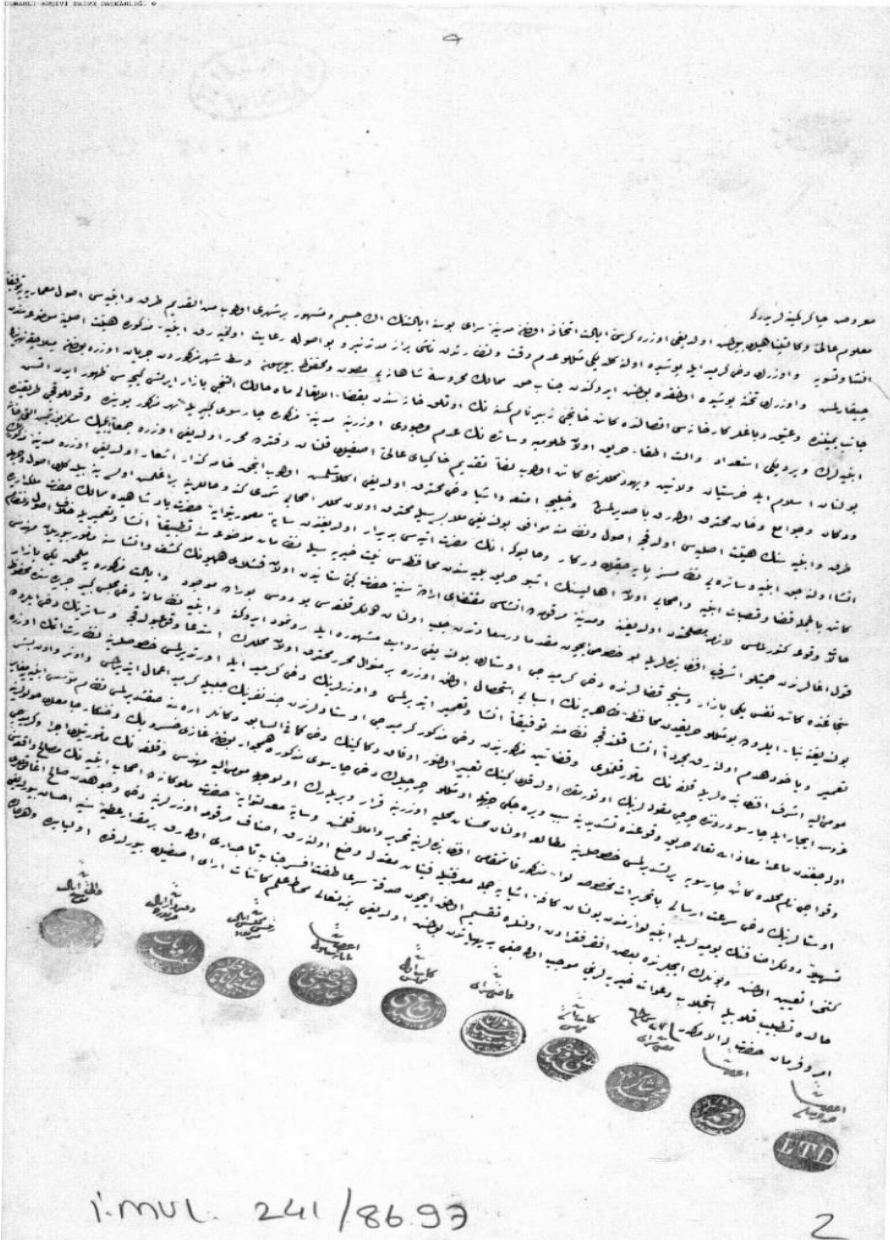
- Arslanboğa, Kadir, "Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın H. 1165-1170 / M. 1751-1757 Tarihleri Arasındaki Muhasebe Bilançolarının İncelenmesi", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 6-8 Ekim 2016, Çanakkale, Bildiriler, Cilt I*, (Ed. Aşkın Koyuncu), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2017, s. 303-318.
- Aruçi, Muhammed, "Saraybosna", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 128-132.
- Berbassa, Esther- Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri (14-20. Yüzyıllar)*, (Çev. Ayşe Atasoy), 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Çelik, Zeynep, *Değişen İstanbul: 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Donia, Robert J., *Sarajevo: A Biography*, Hurst & Company, London, 2006.
- Eyice, Semavi, "Hünkâr Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 486-487.
- Gedikli, Fethi, "Yeni Bulunmuş Bir Bosna Mahkeme Defteri: Hicri 1203-1288 (1788-1871) Tarihleri Arasında Bosna'da Toplumsal Hayat", *XIV. Türk Tarih Kongresi, 09-13 Eylül 2002, Ankara (II. Cilt-I. Kısım)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, ss. 569-600.
- Gölen, Zafer, "Tanzimat Dönemi Saraybosna'sında İmar Faaliyetlerinden Örnekler", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, 2. Cilt, (Ed. Zafer Gölen- Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, ss. 863-885.
- Gölen, Zafer, "Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa'nın Muhakemesi", *Belleten*, C. LXXVI, S. 277, (Aralık 2012), ss. 849-877.
- Gölen, Zafer, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten*, C. LXV, S. 242, (Nisan 2001), ss. 215-242.
- Hajdarević, Rašid, "Prihodi i rashodi Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu za period 1248-1251. (1832.-1835.)", *Analî Gazî Husrev-Begove Biblioteke*, Kn. V-VI, (1978), str. 23-43.
- Handžić, Adem, "Bosna'da XVI. Yüzyılda Kasabaların Gelişmesinin Bazı Özellikleri", *IX. Türk Tarih Kongresi: Ankara 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, ss. 895-900.
- _____, "XVI. Yüzyılda Bosna'da Osmanlı Şehirlerinin Oluşumuna Bir Bakış", *Bosna-Hersek*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, ss. 15-20.
- Imamović, Mustafa, "Urban Development of Sarajevo during the Ottoman Rule", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Ankara, IV. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, ss. 1743-1749.
- _____, *Boşnakların Tarihi*, (Çev. Hüseyin Gül-Cenita Özgüner), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018.

- İzeti, Metin, *Balkanlar'da Tasavvuf*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kemurazâde Seyfeddin Fehmi bin Ali, "Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyenin Musavver Tarihi", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, Sene II, Cüz 12, 1 Şubat 1327 (1912), ss. 774-776.
- Koyuncu, Aşkın, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 20, (2006), ss. 197-243.
- , "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakale Örneği", *Çanakale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 12, S. 16, (Bahar 2014), ss. 35-87.
- , "Sofya'da Osmanlı Mimari Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, 4. Cilt, 1. Kısım: Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, ss. 113-144.
- Köç, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Devlet-Tekke İlişkinin Önemli Bir Tanığı: Halveti Şeyhi Sofyalı Bâli Efendi ve Vakıfları", *Bellefen*, LXXX/289, (Aralık 2016), s.797-821.
- , "Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar", *Vakıflar Dergisi*, S. 39, (2013), ss. 103-114.
- Kreševljaković, Hamdija, "Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu (Od 1480. do 1878.)", *Kalendar Napredak*, XVII, (1928), str. 148-151.
- Kuzucu, Kemalettin, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, C. V, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 687-699.
- Kuzucu, Kemalettin, "İstanbul Konut Mimarisinin Şekillenmesinde Yangınların Rolü: Ahşaptan Kâgire", *İstanbul*, S. 32, (2000), ss. 41-49.
- Malcolm, Noel, *Bosna*, (Türkçesi: Aşkın Karadağlı), Om Yayınevi, İstanbul, 1999.
- Moreau, Miza, "The Evolution of an Urban Form: Six Centuries of an Ethnically Diverse Sarajevo", *The Ethnically Diverse City*, (Ed. Frank Eckardt and John Eade), BWV, Berliner Wiss.-Verlag, Berlin, 2011, pp. 579-599.
- Nagata, Yuzo- Maçiko Nagata, "Saraybosna Şeriyeye Sicilleri Üzerinde Bir İnceleme", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, ss. 691-724.
- Nametak, Fehim, "Boşnak Mehmed Meyli ve Manzum Tarihleri", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt 5, No. 9, (2012), ss. 37-43.
- , "Muvakkit, Sâlih Sıdkı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 412-413.
- Okiç, M. Tayyib, "Gazi Husrev Beğ ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlave Edilmesine Dair Bir Vesika", *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1968, ss. 463-499.
- Oruç, Hatice, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri, 18-23 Eylül 2006, Trabzon*, Yay. Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun, KATÜ Yayınları, Trabzon, 2011, ss. 391-409.
- , "Bosna Sancağında Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyumu*, (Yay. Haz. Fahmettin Başar, Mehmet Kurtoglu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2013, ss. 169-173.

- , “Gazi Hüsrev Bey’in Saraybosna’daki Vakıfları”, *Belleken*, C. LXXIII, S. 268, (Aralık 2009), ss. 645-670.
- , “Saraybosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl İlk Yarısı)”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012*, (Ed. Mehmet Kurtoglu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 67-88.
- , “Tarih-i Bosna”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, (2002), ss. 215-221.
- Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye*, C. I, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul 1338.
- Özcan, Abdülkadir, “Yeğen Mehmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-2. Cilt, TDV Yayınları, Ankara, 2019, ss. 230-232.
- Pelidiya, Enes, “Saraybosna’da XVIII. Yüzyılda Ekonomik Durum”, (Çev. Cemile Tekin), *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 18, (2014), ss. 49-64.
- Popovic, A., “Sarajevo”, *The Encyclopaedia of Islam*, New ed., Vol. IX, Brill, Leiden, 1997, pp. 28-34.
- Riedlmayer, András, “Convivencia under Fire: Genocide and Book-burning in Bosnia”, *İCSL- Godišnjak Međunarodnog Susreta Bibliotekara Slavista u Sarajevu*, No. 1, (2005), pp. 28-53.
- Sel Turhan, Fatma, “Molla Mustafa’nın İzinde 18. Yüzyılda Bosna’da Sosyal Hayat”, *Avrasya Etüdüleri*, S. 48, (2015/2), ss. 65-99.
- Skarić, Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Izdanje Opštine Grada Sarajeva, Sarajevo, 1937.
- Sparks, Mary, *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878–1918: An Urban History*, Bloomsbury, London, 2014.
- Şahin, İlhan, “Osmanlı Döneminde Sarayova (Saraybosna)’nın Kuruluşu ve Yükselişi (1455-1561)”, *Bosna-Hersek*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, ss. 21-29.
- , “Osmanlı Belgeleri Işığında Sarayova (Saraybosna)’nın Kuruluşu ile İlgili Yeni Tespitler”, *Uluslararası Düünden Bugüne Bosna-Hersek ve Aliya İzzetbegović Sempozyum Bildirileri*, (Ed. Zekeriya Kurşun vd.), FSMVÜ, Gaziosmanpaşa Belediyesi, İstanbul, [2019], s.45-51.
- Ursinus, Michael, *Sarajevo, an Ottoman City of Many Names and Disputed History*, Max-Weber-Stiftung, Bonn, 2015.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.
- Zlatar, Behija, “XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012*, (Ed. Mehmet Kurtoglu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, ss. 57-61.
- , “XVI. Yüzyılda Saraybosna”, *Osmanlı*, Cilt V, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 595-600.

Ek 1

1852 Yangını ve Saraybosna'da Ebniye Nizamnamesi'nin Uygulanması Hakkında Bosna Vilâyet Meclisi Mazbatası

Ek 2

“Kad izgori šehar Sarajevo, izgoriše hani i hamami”

Saraybosna şehri yandığında, hanlar ve hamamlar yandı

*Kad izgorje šehar Sarajevo
i Latinluk kraj Miljacke bladne,
izgorješe hani i hamami,
i kafane i bjele džamije,
tri medrese i dvije tekije,
sto dućana i sto bazardžana,
dode vatra i do Atmejdana,
od Mejdana, do Morića hana,
Kolobare i do Tašlıhana.
Šta bi glavnog u šeharu bjelu,
sve izgorje, ništa ne ostade,
samo jedna šadrvan-vodica
u avliji sarač Mustafinoj,
kraj vodice lijepa Hajrija.*

*Saraybosna şehri yandığında
Soğuk Milačka'ya kadar Latinlik de (yandı)
Hanlar ve hamamlar yandı
Kahvehaneler ve beyaz camiler
Üç medrese ve iki tekke
Yüz dükkân ve yüz bezirgân
Ateş Atmeydan'a kadar geldi
Meydan'dan Moriş Han'a kadar
Kolobara'dan Taşlıhan'a kadar
Beyaz büyük şehre böyle neler oldu
Her şey yandı, hiçbir şey kalmadı
Sadece bir şadrivan-suyu
Saraç Mustafa avlusunda
Güzel Hayriye suyunun dibinde*

Mustafa Mulalić, *Nove kajde za stare sevdalinke*, Rukopis, 1978.

<http://www.sevdalinka.com/2015/04/mustafa-mulalic-notni-zapisi-sevdalinka.html>,
erişim: 20.02.2020. Çeviri: Behçet Loklar

Son

Summary

In this article, we examine the fires that took place in Sarajevo between the years 1697 and 1878, based on the diary of Mullah Mustafa of Sarajevo, Muvakkit Salih Efendi's *Povijest Bosne* (History of Bosnia), the Sarajevo court records and other Ottoman official documents. In this context, we especially focus on the reasons of frequent fires, their economic and social consequences, the role of foundations in compensating the damages of the fires and the regulations made in Sarajevo after 1852 within the scope of the 1848 *ebniye* (building-construction) regulation. The article argues that comprehensive measures were not taken against fires in Sarajevo until the Tanzimat Period.

Each city has its own unique identity, inherited from its founders and the communities living in it. Along with the religion and ideology of the state, the understanding of culture and civilization of societies also plays an effective role in the formation of the character of cities as well as socio-economic structures. For this reason, Sarajevo, a city established by the Ottomans in the second half of the 15th century, had an Islamic-Oriental characteristic, carrying all the features of Ottoman cities. Charitable foundations established for social, religious and economic complexes such as mosques, madrasahs, baths, inns, covered bazaars, caravanserais and imarets

were among the most important factors in the development of Sarajevo. In this sense, the waqfs of Gazi Isa Bey and Gazi Hüsrev Bey were particularly significant.

Fires were one of the biggest disasters that could have happened in Ottoman cities, in addition to earthquakes, floods and epidemics. The main factors that facilitated the spread of fires were that the buildings were mostly made of wooden material built in an adjacent order, as well as the narrow streets, the wooden covered roofs and the absence of an organization to fight fires.

Due to the lack of a professional firefighting team, the extinguishing works were carried out with the cooperation of the soldiers and the Muslim and non-Muslim people using primitive methods. Fires that broke out in any place worried the whole city since everyone knew that unless reacted on time or could not be extinguished in a few hours, fires would spread out to their neighborhood depending on the direction of the wind. That is why fires increased the sense of solidarity and unity among Muslims, Christians and Jews, regardless of neighborhood or district, leading them to voluntarily participate in the extinguishing activity. When a fire broke out anywhere in Sarajevo, it was an old tradition that people who first noticed the fire shot into the air with a rifle in order to alert everyone about the potential threat, to reduce the loss of life and property and to make the people rush to put out the fire. Rifles were fired from all sides at the same time, suddenly turning the urban space into a battlefield when flames were seen somewhere.

The social and economic development of Sarajevo known for its charitable foundations continued until the late 17th century. However, the fortunes of the city suddenly changed during the War of the Holy League, unexpectedly ending the period of prosperity. Sarajevo was invaded on October 24, 1697 and set on fire following a plunder by Austrian troops under the command of Prince Eugene of Savoy, which was one of the greatest disasters in the city's history. Most of the wooden buildings in the city turned to ashes, while the stone buildings were heavily damaged. 92 out of 104 mosques in the city were burned or destroyed during the Austrian invasion. Along with the mosques, the surrounding neighborhoods and Bašaršija were also burned. Islamic monuments were desecrated and cash waqfs were looted. Even the cash waqfs established by Gazi Hüsrev Bey was captured by Prince Eugene himself. The Austrians plundered the Orthodox church along with the Islamic foundations. Besides, the synagogue and the Catholic church were also burned.

The effects of the disaster caused by the 1697 invasion and fire in the city could not be overcome for a long time. Some of the waqf buildings that burned down during the invasion were restored or reconstructed thanks to the foundations. However, the compensation of the damages from the fire took a long time and the reconstruction and restoration of some mosques, maşids, dervish lodges etc. were realized 70-80 years later, while some of them disappeared altogether. Many historians agree that Sarajevo could not return to its former glory after this fire.

There were at least 15 major fires in Sarajevo between the years of 1697 and 1878. In particular, the 1697, 1724, 1756, 1766, 1788, 1803, 1831, 1842, 1848 and 1852 fires caused greater destruction in the city relative to others. The fires in Sarajevo were considered as a part of destiny, as in the rest of the Ottoman cities. Frequent fires dealt a huge economic blow to Sarajevo merchants, tradesmen and people, disrupting the economic development of the city. It is certain that frequent fires, especially in Baščaršija, prevented capital accumulation. On the other hand, despite numerous fires, it cannot be said that precautions were taken against fires until the Tanzimat period, failing to alter the fate of the city, though the number of buildings were burned in fires.

Undoubtedly, the poor suffered the greatest damage from fires. Hunger and misery spread, upsetting any survivor who had lost their properties to fires. The flames were taking away the accumulation of many people in a few hours. The feeling of cooperation and solidarity was at its highest level in and after fires. People sometimes took refuge in the mercy of the sultan and sometimes the benevolent. Food provisioning and sheltering of people after fires were supplied by neighbors, benefactors and waqfs. In such cases, waqfs and imaret soup came to the rescue of people. Burnt or damaged buildings, shops and houses were repaired over time, depending on the power of waqfs and people.

After the fires, the trustee had to apply to the judge for the repair or reconstruction of any waqf building, as the amount to be spent on discovery should be determined and the trustee should be given the authority to spend accordingly. The sanctuaries of non-Muslims were allowed to be restored in their original forms after the ilam (judicial decree) of the judge, the fatwa of Shaykh al-Islam and the sultan's firman were issued.

Fires broke out in Sarajevo during the Tanzimat Period in 1842, 1848, 1852 and 1866 as well. In the fire that started in the Abacılar Bazaar around 1842, Baščaršija and its vicinity were completely burned. A grand total of 3,079 buildings burned, mostly comprising of shops, stores, warehouses and households. Again, in the 1852 fire, a total of 2,876 shops including inns, rooms, households etc. burned down in Baščaršija and its surroundings.

After the 1852 fire, the ebniye (building-construction) regulation was put into effect in Sarajevo, leading to the reorganization of the Baščaršija district by the engineer Eşref Efendi. In addition, efforts were made to enlarge the streets, fire pumps were brought from Vienna, and it was encouraged to use tiles on roofs and adopt construction of masonry building instead of wood work. It was also decided that the construction of new buildings or any reparation should be made in accordance with the ebniye regulation. The market square, where the Sebilj is located, was reorganized after the fire of 1866. However, Sarajevo, as an oriental city without a macro plan, fell under the rule of Austria-Hungary before the reforms initiated in the field of urban planning during the Tanzimat Period could totally be implemented.